

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

ՄԻՋՆԱԿԵՊԻ

ՀԱՅՈՅ ԵՕՂԻ ՊԵՏԱՐԻՔԻՆԵՐԸ

Աշխատանքային խումբի կողմից հրատարակված

Հայերի և Երասխի գեղանկարչական արվեստը

- 1) Հայերի և Երասխի գեղանկարչական արվեստը
- 2) Զարգացումը Հայերի և Երասխի գեղանկարչական արվեստի

Ս. ՊԵՏԵՐՍԻՍԻՐԻ

ԼԵՂ
 1680

1863

Հայերի և Երասխի գեղանկարչական արվեստը

1999

320/

Մ Ի Զ Ն Ա Վ Է Պ Ք

ՀԱՅՈՑ ԱԶԳԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵՆՆԻՑ

Ն

պրոֆ. Բաղդասար Գ.

ՄԻՋՆԱԿԵՊԻ

ՀԱՅՈՅ Ե.Օ.ԳԻ ՊԵՏԱՌԻԹԵՆԻՑ

Ս. Ղևառասիրու թիւն Վերջը-Վիմանար

1092

-
- 1) Հայերի երասխ դեռէն անցնելը.
 - 2) Տարիկեան Հայերը և 'Նոր-Նախիջևանայ Հիմնարկութիւնը.
-

1080 00

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

ՄԱՏԻՆԻԱՆՑԻ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

5901

Дозволено Цензурою. С. Петербургъ, 13 Мая 1863 года.

41680.60

38. 1685

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

ՀՈՅԵՐԻ ԵՐՍՄԻ ԳԵՏԷՆ ԵՆՏՆԵԼԸ

Միտնա քեզ, Հայոց խեղճիկ ժողովուրդ,
Ցիր ու ցան եղար անմեղ, անխորհուրդ.....

ուսարազդ Հայաստանի գլխուն շատ
դառնաղէտ և կսկծալի բաներ են եկել,
մինչև որ հասել է մեր օրերը, երբ որ
սկսում ենք նորա մեջ տեղ տեղ դիտելու, եթէ ոչ
բոլորովին խաղաղութիւն և անդորրութիւն, գոնէ
նոցա նշոյլը: Ռուսաց հովանաւորութիւնը, որ տա-
րածվում է մինչև Երասխ գետի հիւսիսային ա-
փուները՝ փրկաւէա աղղկցութիւն ունեցաւ Հայաս-
տանի մի մասին վրայ, ուր ոչ բարբարոս Պարսիկը,
ոչ անտղորմ Տաճիկը, ոչ անսանձ Քիւրդը և ոչ նոցա
շրջապատող խառնիճաղանձ աղղերը կարող են խլրտել:
Այն նեղութիւնը, ինչ որ ունին այժմ Հայերը
իրանց բնիկ հայրենիքի մեջ, նոցա համար մէկ այն-
պէս սովորական բան է դարձել, որ եթէ մէկ մարդ
Երասխի այս երեսէն անցնի միւս երեսը, չէ կարող
հաւատացնել այն կողմի Հայերին, թէ այս կողմի
Հայերը այսքան անդորր և սնվիշտ կեանք են անցու-
ցանում, և իրանք-էլ չեն հաւատալ, թէ այն երեսի
Հայերը իսկապէս Հայեր են՝ իրանց աղղակից, որ
բարբարոսաց բռնութեան տակ այնպէս ողորմելի

կեանք անցուցանելով, Տաճկաց հպատակ Հայր՝ Տաճկի
բարք ու բնաւորութիւն է ստացել, Պարսկաստանի
Հայր՝ Պարսից, Քիւրդիստանի բնակիչ Հայր՝ Քիւրդի,
այնքան որ՝ միտքերէն-էլ չեն անց կացնում իրանց
դրութիւնը սակաւ ինչ բարւոքելու հնարը միտք ա-
նելու, և ՚ի գործ դնելու այն:

Սրածանի գետը (Սրփաջայ), որ Ղարսայ վը-
տակը և այլ մանր առուակներ հետը առած՝ մտնում
է Եփրատ, Տաճկաց սահմանն է. իսկ Երասխը՝ Մեծ
Մասիսէն սկսած մինչև Ամարաս կամ Պայրամլու
գիւղը՝ Պարսից սահմանադրութիւն է: Այս երկու
գետը, որ տեղ տեղ՝ մէկ երեսէն ոչ թէ միայն ձայն,
այլ և ձեռք կը հասնի միւս երեսի կանդնողին, Հայերի
դրութեան մէջ մէկ զարմանալի զանազանութիւն են
ձգում: Հայր գետի այս կողմին աղատ, ուրախ, ճոխ
և երջանիկ է. իսկ գետի միւս երեսին՝ գերիի նը-
ման՝ տրտում, աղքատ, նեղացած և թշուառ:
Այս կողմի Հայր ապրուստի համար բնաւ չէ հոգս
քաշում, իւր կենցաղավարութեան ճանապարհը հա-
մարեալ թէ ապահովել է. այժմ նորա ջանքը այն է,
որ իւր ուտելը, խմելը, նստելը, վեր կենալը, տունը
կենցաղակրթութեան ճանապարհներով Եւրոպացոց
նմանեցնէ, պատուաւոր պաշտօններու մէջ գտնուի,
տէրութեան կամ հասարակութեան ծառայելով՝
իւր ազգակից Հայերի վրայ բարի ազդեցութիւն ունե-
նայ, քաղաքակիցներու մէջ յարգ ու պատիւ ստանայ,
վաճառականութեամբ և ազգասիրական հանդէս-
ներով համբաւ ունենայ, և իւր հայ անունը պայծա-
րացնէ: Իսկ միւս երեսի Հայր՝ ապրուստի հոգսէն
աչք չէ բաց անում, հողագործ, մշակ, բեռնակիր,
հովիւ, արհեստաւոր՝ գեանափոր աներումը, որպէս
թէ արեգակէն է փախչում, նորա առուտուրը նեղ

և անձուկ ոլորտի մէջ է սեղմած, նորա կենցաղա-
վարութիւնը վշտերու և դառնութեան շաղկապ, և
բնաւ մտքէն չէ անց կայնում, թէ կայ մի այլ կեանք,
որ վայելում են նորա համազգիքն-էլ, որ քան զայն՝
իւր անցուցած կեանքը քաղցր է և երանաւէտ:

Վեռ ևս շատ ժամանակ չէ, որ այս երկու գետի աջ
ու ահեակ ափերի մէջ ընկաւ այդ մեծ զանազանու-
թիւնը: Մինչև տասնեկիններորդ դարու սկիզբը՝ Ար-
րաստանի թագաւորներն-էլ մէկ մէկ բռնաւորներ լի-
նելով՝ Պարսից խաներու և բէզերու և Տաճկաց փա-
շաներու, վէլիներու և դէրէբէյիներու նման, անգը-
լուխ և անսոչ կառավարութեան մէջ պարանոցա-
թաղ եղած՝ իրանց հպատակներուն ծանրութիւն և
բռն էին: Ինչ ասել պէտք է Քանձակի, Գարբանդի,
Շաբու, Շիրուանի, Շամախու, Երևանայ, Ղարաբաղի,
Նախիջևանայ խաներու և Ախալցխայի փաշայու-
թեան համար, որ 1825 և 1827 թուին Ռուսաց զէնքի
զօրութենով աղատուեցան Պարսից և Տաճկաց ճան-
կերէն և բաղմամարդացան Օսմանցոց և Պարսից
տէրութիւններէն դուրս եկած հայազգի գաղթա-
կաններով, որոնց շատը անցան Երասխ և Արածանի
գետերէն այս երես: Քայց այս անցնելը ո՞րքան ան-
նման էր այն անցնելուն, երբ որ Հայերը տասնեկօթը
դարու սկիզբը բռնադատուեցան Շահ-Աբրախի հրա-
մանով՝ Երասխի այս երեսէն միւս երես անց կենալ:
Այս անգրը՝ Հայաստանի և Հայոց ազգի քաշած քաղ-
մազիմի նեղութիւններու մէկը գոլով՝ հարկադրում է
պատմաբանին՝ ընթերցասիրաց մտադրութիւնը դար-
ձուցանել նորա վրայ, որ իւր մէջը շատ արտա-
սուաց արժանի անցքեր է պարունակում:

Ալէքսանդր Մակեդոնացիի օրէն սկսած՝ Հայաս-
տանը մէկ կռուախնձոր էր դարձել Եւրոպայի և Ա-

սիայի մէջ զօրացած թաղաւորների համար, որ
Երուսաղիմ-էլ, Ասիայիք-էլ վրան աչք աւնէին, և
նորան տիրապետելու համար՝ մէկ զմէկու հետ ան-
գաղար հաւում էին և արխն թախում, և երբ բա-
լարովին ձեռքերը պահել չէին կարողանում՝ կտոր
կտոր բաժնում էին:

Հայոց վերջին հայկազն թագաւորը Վահէ՛ Վան
թագաւորի որդին, Պարսից Դարեհ թագաւորի
հետ դաշնակից էր, և այդ սրտաճառաւ կանգնեցաւ
Մեծին Ալեքսանդրի դէմ, սրտերաղմի մէջ մեռաւ,
և Քրիստոսէն 33) տարի առաջ՝ Հայաստանը ընկաւ
Մակեդոնացոց ձեռքը: Ալեքսանդրի յաջորդ զօրա-
վարները մէկզմէկու ձեռքէն շատ անգամ խլեցին
Հայաստանը, և այս տեսց մինչև Արշակունեաց գալը,
որոնք Քրիստոսի 150 թուականին Հայաստանին տի-
րապետեցին: Արշակունեաց ձեռքէն առին 382 թուին
Հռոմայեցիք: Հռոմայեցոց ձեռքէն մէկ մասը, 923
թուին, մնաց Պարսից, իսկ միւս մասը առաւ Բիւ-
ղանտեան կայսերութիւնը: Յունաց և Պարսից ձեռքէն,
693 թուին, խլեցին Արարայիք: Սորա-էլ հազար
տարու մօտ տիրապետելէն յետ, վերջապէս թողին
Օսմանցոց ժառանգութիւն, որ երբ Բիւղանտեան
Յունաց կայսերութիւնը նուաճեցին, սկսան սրշաւել
Հայաստանը և աշխարհակալել: Հայաստանը սոցա
ձեռքէն խլելու մտքով, նոցա ախոյան կանգնեցան
Պարսիկք, և շատ անգամ սոցա սրտերաղմներից և
մէկզմէկու ձեռքէն յափշտակելից՝ Հայաստանը ոտնա-
կոխ եղաւ և դատարկուեցաւ իւր ընակիչներէն:
Քանի անգամ սարսափելի սով եկաւ այս աշխարհի
վրայ, և մեծ ամոյութիւն ձգեց այս բարգաւաճ և
ծաղկեալ երկրի մէջ:

դորր կեանք, այլ կարելի է ասել թէ՛ այն շատ
պարզեաներ տալովը՝ նորա ծակ աչքը բացին և իրանց
համար դժբաղդութիւն պատրաստեցին: Եւս-Ար-
բասի Հայաստանի վրայ յարձակելու, այնքան տեղեր
տիրապետելու և այնքան անհամար գերիներ Հայաս-
տան քշելու համարը հասաւ Կոստանտնուպօլիս, և
Սուլթան-Ահմետ, Տաճկաց թագաւորը, իսկոյն շար-
ժեց բոլոր օսմանեան անպարտելի տէրութեան զօ-
րութիւնը, և սպարապետ դներով ճշարիզատէ Սինան
փաշան, ուղարկեց Պարսից դէմ, որ Եւս-Արբասին
Հայաստանէն դուրս հանէ ու Հայաստանը վերստին
Տաճկաց ձեռքի տակ նուաճէ: Սինան փաշան սկսաւ
իւր արշաւանքը: Եւս լսաւ Եւս-Արբասը՝ թէ Սի-
նան փաշայի բխրաւոր բանակը մօտ է հասել Ղարս
քաղաքին՝ հրամայեց որ իւր զօրքն-էլ կենտրոնանայ
Աղջա-Ղալէ քաղաքումը, և ինչ ժամանակ որ ամեն
պարսից զօրապետները, խաները, բէգերը և իշխան-
ները հաւաքուեցան՝ Եւս Արբաս յայտնեց նրանց իւր
մտքի մէջ հաստատած դժոխային խորհուրդը: Այս
անօրէն և անգութ բռնա որը տեսնելով թէ առա-
ջին անգամը Պարսից երկիր գերիներ ուղարկելու
գործը յաջողութիւնով վերջացաւ և Հայերու մէջ
կենալով և Հայերիցը սէր, մեծարանք, պատիւ ու
անպատմելի շնորհներութիւն գտնելով, համան-
դամայն նոցա հարստութեան և ճոխութեան տեղե-
կանալով՝ ճանաչել էր նոցա պիտանացու և աշխար-
հաշէն ազգ լինելը, և վաճառականութեան մէջ յա-
ռաջադիմութիւն և մեծ յարմարութիւն ունենալը՝
կամեցել է նոցանով Պարսկաստանի մեծած վաճա-
ռաշահութիւնը կենդանացնել և ոտքի կանգնեցնել,
և իւր տէրութիւնը ճոխացնել, փոխանակ նորանց
Պարսկաստան հրաւիրելու և արտօնութիւններ շնոր-

հելու, մտքումը դրել է խղճալի Հայերուն, որ պատերազմի կոտորուածքներէ, սուրէ, սովէ, մահատարածամէ, գերութիւնէ՝ հաղիւ թէ աչք էին բաց արել իրանց հայրենիքէն հանել և բշել խորին Պարսկաստան, որ այն տեղ բնակուին և այն կողմի սառտուրը ծաղկեցնեն և երկիրը բաղմամարդացնեն: Մանաւանդ որ՝ աւելի վատահ չէր իւր զօրքին, թէ կարող են Օսմանցոյ դէմ կանգնիլ և պատերազմով յաղթել նրանց ու Հայաստանը նորա ձեռքումը պահել, վախենում էր թէ՝ Օսմանցիք որ գան՝ կրգտնեն այն հարուստ երկրի մէջ իրանց զօրքի և ձկերու հարկաւոր պաշարները և բնակուելու տեղ, և առաւել կրգօրանան Պարսից վրայ. մտքումը հաստատեց, որ Հայաստանը իւր բնակիչներէն դատարկացնէ, գեղերը, բաղաքները աւերէ, քանդէ և անապատ շինէ, որ երբ Օսմանցիք հասնին՝ չրգտնեն մէկ ոտք ամբարացնելու տեղ:

Իշխանները այս որ լսեցին, նոցա սրտերու մէջ մէկ անօրէն և անզգամ յոյս վայլատակեց, որ եթէ այն անողորմ թագաւորը այս բարբարոսական բանը գրելու իս հանէ, իրանք-էլ շատ աւարներով կրճոխանան, շատ գերիներու, ծառաներու և աղախիներու տէր կրգառնան և իրանց կանանոյ յարկերը՝ հայազգի չքնաղ օրիորդներով և շքեղաշուք հարսներով կրլցնեն: Այս պատճառաւ սկսան թագաւորի մտքի մէջ դրած խորհուրդը գովել ու բարձրացնել և աւելի յորդորել, որ այս մեծ ու խոհեմ գործը ամենևին յետ չլթողցնէ: Շահ-Աբբասը՝ այս մեծամեծաց յորդորանքէն աւելի բորբոքուելով՝ կանչեց իւր մօտ Հայոց երեսիներուն և առաց կեղծաւոր քաղցրաբանութենով, «Տեսնում էք, որ ձեր երկրի մէջ մենք պիտի Օսմանցոյ դէմ կռիւներ ունենանք և պատեր-

բաղմաներ անկեր, և երկու բանակի մ.Ջ-էլ կան այն-
պիսի գաղանամիտ և աւաղակ մարդիկ, որ ձեր ստա-
ցուածքին, ձեր ընտանեաց և ձեր զաւակներուն ու
կեանքին ևս կարող են մեծ մեծ վնասներ հասցնել:
այս սրտաճառաւ ես լաւ եմ համարում և խորհուրդ
եմ տալիս, որ դուք այժմէն իսկ, քանի որ թշնամիս
հեռու է և կռիւները սկսած չեն՝ ձեր ընտանիքը և ձեր
ունեցած չունեցածը հաւարէք ու մէկ քանի օրուան
ճանապարհ՝ այս տեղերէն մէկ ասլահով տեղ հեռա-
նար, որ պատերազմների վտանգէն ազատ մնաք, և
երբ պատերազմը վերջանայ՝ կարողանաք միւսանգամ
խաղաղութեամբ ձեր տեղերը դառնալ և ձեր երկրի
մ.Ջ հանդիստ և անվտանգ բնակուիլ“:

Հասկացան հայազգի իշխանները անհաւատ թա-
ղաւորի միտքը, որ մէկ քանի օրուան ճանապարհ հե-
ռացնելը չէր, այլ բոլորովին իրանց հայրենիքէն դու-
րեցն էր, և յայտնի տեսան որ նա ուղում է նրանց
զլիսի տակ փափուկ բարձ դնել և տակերու տիտոցը
հնարքով քաշել հանել, որովհետեւ պատերազմ տես-
նելը՝ Հայերու համար մէկ նոր բան չէր, և գաղա-
նամիտ ու աւաղակ մարդիկ իրանք-էլ շատ ունէին,
և կռիւներու վնասը այնքան չէր լինիլ, որքան որ
իրանց տնէն տեղէն փախչելու վնասը. ուստի ընկան
նորա ոտքերը և սկսան աղաչել, և շատ ընծաներ
տալ նորան-էլ, նորա մեծամեծներուն-էլ, որ ի-
րանց այն անգթութիւնը չանեն, և շատ սրտաճա-
ներով յայտնի ցոյց տալ, որ այն բանը անելը՝ իրանց
համար անհնարին է և մեծ վնասներու սրտաճառ:
Բայց անիրաւ բանակալը և նորա անօրէն ծառաները
նորանց աղաչանքին և պաղատանքին ամենևին ա-
կանջ չբռնին և ինչպէս նոցա բերած փաստերէն չը-
համոզուեցան, նոյնպէս և նուիրած ընծաներին ե-

րես չբարհեցին, և անողորմ Շահ-Արքայը յայտնա-
պէս հրամայեց, որ իւր խօսքն ու խորհուրդը ան-
յապաղ և անշուշտ կատարեն, և կամենալով որ այս
աշխարհահորձան հրամանը ճիշդ գլուխ գայ և հա-
մայնաջինջ աւերածը առանց շեղելու և առանց դան-
դաղանայ հասնի Հայաստանի գլխին՝ Ամիրգունայ
անխղճմտանք նախարարին այդ բանին ոտսիկանա-
պետ և վերակացու դրեց, և ամեն մի քաղաք ու ամ-
մեն մի գիւղ առանձին առանձին լիակատար և բուն
խշտանութեամբ դորացուցած մարդիկ՝ խաներէն, բե-
գերէն և ոտսիկաններ նշանակեց, որ բնակիչներին
բունութեամբ հանեն և մէկ տեղ ժողովեն, իսկ չը-
հնազանդողներին անողորմարար կոտորեն:

Աարսից իշխանները առին իրանց զօրքը և ցրիւ-
րնկան Հայաստանի քաղաքներու և գեղերու մէջ և ամ-
մեն մէկ տեղի բնակիչներին սկսան իրանց բնակա-
րաններէն ծեծելով, չարչարելով և բունութիւններ
անելով՝ հանել և դունդադունդ ու երամ երամ Ա-
րարատեան դաշտը քշել: Իսկ դատարկուած քաղաք-
ները և սպարուած գիւղերը, վանքերը, եկեղեցիները,
հիւրանոցները, տաճարները, մատուռները, յիշատա-
կարանները, ճանապարհի վրայի խշտանները, սրան-
դոկները, այգիները, հսճանները, պարտէզները, հո-
վանոցները, տշտարակները, բերդերը, ամրոցները,
ջրաղաղքները, հողմաղացները, կամուրջները, ամա-
րանոցները, բերդադարակները և ամեն տեսակ կա-
լուածները՝ կրակ տալ և այրել. իսկ կրակի դիմացող
շինուածքները քանդել, եղծանել, աւերել և հիմ-
նայտոտակ սնել, այնպէս որ՝ բիչ ժամանակի մէջ այն
բողմամարդութեամբ և հոյակաս կերտուածներով
ծովացած վայելչաղարդ երկիրը՝ մէկ ամալի, անամար-
դարնակ, անշէն անապատի նմանեցաւ և Արարատեան

ընդարձակաւորած, լայնածաւալ դաշտերը ծայրէ 'ի
ծայր լցուեցան Հայերի արանց և կանանց, ծերոց և
մանկանց անթիւ բազմութեամբը:

Ա՛րքան փոխել էին Հայերը իրանց բնութիւնը,
որ այնքան տանջանք յանձն էին առնում, և չէին ու-
զում իրանց ազատութեան և իրանց զաւակներու
փրկութեան համար ոտքի կանգնել: Ի հարկէ, Պարսիկք
առաջ նոցա ձեռքերէն դէնքն էին խլել. բայց
այնքան բազմութիւնը, որ մէկ տեղ հաւաքուել էր՝
կարող էր մեծ բան անել և Եւհ-Սարասին ու բոլոր
Պարսից զօրքը միայն բրերով ու քարերով ջարդել և
փախցնել. բայց Հայերը թոյլ տուին, որ իրանց ոչ-
խարի նման առջևները ձգեն ու քշին, չբնաժողով
այն նեղութիւնները, ինչ որ պիտի քաշէին ապա-
գային: Եթէ ասեմք թէ՛ վախեցան, որ ստացուած-
ներէն և ինչքէն կրղրկուին՝ էլի դրկուեցան, եթէ մա-
հէն վախեցան՝ մահը նորանց այնտեղ-էլ հասաւ, ուր
որ բնաւ կասկած չունէին, եթէ ասեմք թէ՛ զաւակ-
ների և ընտանեաց դերութենէն վախեցան՝ չի մնաց
այնպիսի դերդաստան, որ մէջէն չըզոհէր մէկ, երկու,
հինգ և եօթը մարդ: Հայերի լռութիւնը միայն աւե-
լացուց Պարսից լռութիւնը, ինչպէս և սլարդե-
ները աւելացրել էին նոցա ազահութիւնը. հնազան-
դութիւն ցոյց տուին անողորմ թշնամուն, որին որ
սէպք էր ամենայն զօրութեամբ ընդդէմ կենալ, մա-
նաւանդ՝ երբ Օսմանցիք մօտիկ էին և Հայերը կարող
էին դէմ կենալ, մինչև որ նոքա հասնէին. բայց բանը
այն էր, որ Օսմանցիք-էլ քան զՊարսիկները աւելի
գթոտ չէին, նոքա-էլ չէին ուզիլ Հայերու զօրանալը.
Եթէ Հայերը իրաւ Պարսից նշլահէին և նորանց դի-
մաց թուր հանէին ու յաղթէին՝ կասկածոտ Օսման-
ցիք Հայերու մէջի լաւերին իրանք կրկնաորէին, ինչ-

պէս որ Խրիմու առման ժամանակն արին: Հայերը
Խրիմը Վենետիկացոյ ձեռքէն առին ու տուին Տաճկաց,
Տաճիկները մէկ գիշեր քանի երևելի Հայերի ղլուխը
առին, որ այն իրանց վարձ համարեն: Վայ այն մար-
դուն, որոյ փրկութիւնը թշնամու ողորմութենէն
լինի կախուած: Իմացան Պարսիկք, որ շատ Հայեր
իրանց ընտանիքն առած՝ փախել են լեռներու վրայ
և անմատոյց սյրերի մէջ թաք են կացել. բռնակալի
հրամանով նորէն սկսան նոցա ստորտելու երթալ,
անհամար մարդիկ գտան և անպատմելի անողորմու-
թիւնով ցած բերին այն տեղերէն և հասցրին բուն
բանակը: Տասնապատիկ աւելի բաղձութիւն տեղնի-
տեղը զանազան սրտորուակներով կոտորեցին, որ նո-
րանց կանայքը և զաւակունքը իրանց ստացուածքնե-
րով նոցա ստրուկ մնան:

3

Արդէն Արաստան, Արցախ, Աղուանք, Տայք և
Գուգարք դատարկուել էին, և նոցա մէջ բնակուած
Հայերը համախմբուել էին Այրարատայ գաւառի լայ-
նածաւալ դաշտերու մէջ. երբ որ Շահ-Աբբաս լսեց,
թէ իւր անօրէն հրամանը կատարուել է և օսմանեան
բանակը հասել է մօտիկ՝ իսկոյն երեսը դարձուց
Աղջա-Ղալաէն դէպի Արարատ, և երբ հասաւ զօր-
քով այն տեղերը, ուր որ Հայերը հաղարաւոր և բիւ-
րաւոր բաղձութեամբ մեծ ու պատիկ հաւաքուել
էին (1634 թուին), հրամայեց որ՝ ոչխարներու նման
նախ Հայերու բաղձութիւնը քշեն իւր առջևէն, և
ապա Հայերի ետևէն զօրքը գնան ու նորանց չորս

կողմը պատած պահեն, որ Հայերը չբիւռնուին և ցրիւ-
նանան, վերջապէս ամենի ետեւերէն ինքն-էլ սկսա-
կրթալ հովուի պէս իւր թիկնապահ մեծամեծներով:

Երարարոց աշխարհը՝ Սիւնեաց և Վասպուրա-
կանի այն մասը, որ Երասխի այս կողմն է, Աւաղա-
ցոց աշխարհը և նոցա շրջակայքը, ինչ որ գտնուում
է Կասպից և Սև ծովերու միջոցումը, աւերուեցան,
քանդուեցան, բրկի և կրակի կերակուր դառան, և
նոցա մէջի բնակիչքը որպէս թէ լքուելով խառնե-
վեցան և հաւաքուեցան ճոպրագի նման ու հասան
Երասխի գետափուները: Թահմաղ-Ղուլի-խանը հա-
րուսա Ջուղայ տւանի բնակիչներին հանեց իրանց
բնակութիւններէն և բերեց հասցրեց բնակիւն, որ
իւր ճանապարհը աւերակներով նշանաւորել էր Արա-
րատէն մինչև Երասխի գետեզերքը: Ճերեկը ծուխն
էր բարձրանում մինչև երկինք, գիշերը բոցը երևում
շատ հեռաւոր տեղեր, փայտակերտ պահանգակալ
շինուածները այրվում էին, և այրվում էին քարերը,
որ մի քանի շաբաթ ծխելով վերջապէս դառնում էր
կրի շեղջակոյտ, որ իւր տակը ծածկում էր Հայաստանի
հազարամեայ հնութիւնները և արհեստապէս ճար-
տար մարդոց հրաշակերտ ձեռագործները: Այսքան
հարուած կրելէն յետո՛ւ էլի անխոնջ խաղարկուե՛ն
գտնում է Հայաստանումը շատ հնա թեան հեար, որ
եթէ այսպէս բարբարոսական վանդալականութեան
հանդիպած չըլինէին՝ ո՛վ գիտէ թէ ուրբան պիտի
ճոխացնէին համաշխարհական թանգարանը.

Չահ-Արբասի հրամանով որքան նաւեր, նաւակ-
ներ և լաստեր կային Երասխի վրայ կամ Կասպից ծո-
վումը՝ ժողովել էին այն տեղ, ուր ջուրը աւելի խոր
էր և նաւերու համար գիւրագնալի: Այստեղ Պարսից
զօրքը և Հայոց գաղթականութիւնը սկսան խառն

'ի խոստան մանկէ նաւերը կամ լաստերը և այս երեսնէն միւս երեսը անցնել: Բայց որովհետեւ այնքան անհամար բաղմա թեանք բաւական չէին այն տեղերը գլխաւոր նաւակները և լաստափայտերը և դեռի վրայ այն մօտ տեղերումը կամ ուրջ չըկար, Եւս-Ս. Բրաւար տեսնելով, որ ժողովուրդեան անց կենալը ուշանում և երկարանում է և Օսմանցիք պիտի հասնեն՝ վախեցաւ թէ այնքան բիւրաւ որ դերիները ձեռքէն կ'առնուին՝ շուարեցաւ: Կարող էր առաջ միայն Հայերուն ճամփել միւս երես, բայց վախեցաւ, որ Հայերը միւս երես որ հասնեն՝ մեղքաճանձերու նման կըցրուին ու կըլսաի չին, որովհետեւ այն երեսնէլ Հայաստանի կէսն էր, և թէ զօրաց կէսը միւս երես ուղարկէր Հայերին պահպանութիւն անելու՝ կէսով Օսմանցոց առջև կանգնել չէր կարող, ուստի հրամայեց որ նաւերով և լաստերով միայն զօրքի ծանր բեռները և Հայաստանէն հաւարած աւարները տանեն և միւս երես անցնուցանեն, իսկ Հայերը թող նաւակներու և լաստերու էլ յոյս չունենան, այլ անյապաղ ջուրը մտնեն և լեղ տալով անց կենան այն սրահոս գետէն, ուր որ նաւերու համար ման գալու խօր տեղն էր ընտրած: **Խեղճ** Հայերը տեսնելով, որ անհնարին է երեխաներով ջուրը մտնելը, սկսան աղաչել, որ թոյլ տան ջրի ճանափաները դնել և հուներէն անց կենալ, կամ մէկ այլ հնար գտնել և վտանգներէն ազատ մնալ. Եւս-Ս. Բրաւար հրամայեց Պարսից զօրքին, որ էլ ամենեին թոյլ չըտան Հայերին այս կողմը կամ այն կողմը մտիկ անել, այլ անգազար ետևերէն ստիպին որ ջուրը մտնեն և չիղաղներուն սրով ու բրով բռնեն և ջուրն ընկնելու հարկադրեն: Պարսիկք էլ մի այդպիսի հրամանի էին սպասում, որ իրանց ցանկաւ թիւնը կատարէին, սկսան ցոյց տալ իրանց

քնիկ անգթութիւնն ու անողորմութիւնը, որոյ տես նողներու մաղերը քսամնափուշ էին դիզանում:

Այստեղ բացուեցաւ մէկ աղէտալի տեսարան. մայրը դատերէն էր բաժանւում. հայրը որդումէն, այրը կընոջէն և եղբայրը քրոջէն: Քէպէտ առաջ ընկան ճանփայ իմացող Հայերը, որոնք վերահաս փորձանքներու մէջ-էլ գիտէին իրանց հոգու հաստատութիւնը անվրդով պահել, և ուղում էին և կարող էին Երասխայ հունէն անվտանգ ճանապարհներով անց կայնել ժողովրդեան բազմութիւնը. բայց անողորմ Պարսից բռնադատութիւնը, (որ անդադար ետևներէն հարկադրում էին մեծին ու փոքրին անխափը ջուրը մտնել և խորամանկութեամբ աւելացնում էին շփոթը, որ պղտոր ջրի մէջ ձուկ որսան) վեր ու վայր արաւ գիտցողներու իմացածն-էլ և շուարեցուց ամենուն. արք և կանայք, երիտասարդք և կուսանք, ծերք և տղայք, հարսուներ և փեսայք, աղքատք և հարուստք, եկեղեցականք և աշխարհականք աղիողորմ կականով սկսան լալ ու գոռալ, որովհետև յայտնի տեսնում էին, որ ոչ իրանց կայ փրկութիւն, ոչ իրանց ընչից ու ստացուածոց և ոչ իրանց սիրելեաց և ընտանեաց: Պարսիկք այս տեղ մէկ շրփոթ-էլ աւելացրին. սկսան ծեծելով ու ջարդելով բռնադատել, որ ձայները կտրեն: Կարող են լուռ կենալ ողորմելի Հայերը, երբ լերդ ու թոքը փորերէն հանում են ու ասում «լուռ կայէ՛ք»: Նոցա աղաղակը կ'ըբ պիտի լռէր, մինչ նոցա արտասուները հեղեղի պէս էին թափւում Երասխայ մէջ և ոռոգում նորա ավերը:

Մրավար գետը իր յորձանուտներու մէջ սկսաւ խեղդոտել անտէր, անխնամ ժողովրդեան մէջէն մեծին ու պստկին անխափը, որ ետևներէն սուրը տեսնելով և առջևներէն ջուրը՝ յուսահատութեամբ սկսում

էին այն սրահոս ու անձանօթ գետը թափուիլ, լեզ
տալ, բայց ջրի ուժգնութեանը չըղիմանալով և մի-
մեանց արգելք լինելով՝ մէկզմէկու փրկութիւնն էին
խափանում և մահու բերան մատնում: Ալ որ պինդ
սիրտ ունէր, ամօթը հարկին զոհելով՝ շորերը հա-
նում էր և այնպէս մերկ մտնում էր ջուրը, իւր հա-
գուստը գլխին դրած. բայց ամօթխածները, որոնք
որ ամաչում էին, մանաւանդ կանայք և աղջկունք,
այնպէս հագուստով էին ջուրը մտնում: Ծանրա-
ցնում էր ջուրը նոցա բնար, ևս առաւել նորանցը,
որոնք որ գրկերումը երեխայ ունէին, և ցած էր քա-
շում և՛ մօրերուն և՛ նոցա ձեռի անմեղ մանկանցը
ու միասին խեղդում:

Մինչդեռ կենդանիները ոգորում էին անողոր փի-
ճակի դէմ՝ խեղդուածների դիակունքը վերի կողմէն
վայր դալով, ալեաց հետ և կենդաներու մէջ լեզ տա-
լով ջրի երեսին՝ կամաց կամաց ջրի հետ գնում էին
դէպի արևելք և խառնվում էին ցածի կողմի խեղդ-
վածների հետ, որ միասին Վասակից ծով թափուին:
,,Վայ, այս իմ մայրն է. վայ, այս իմ հայրն է. վայ, այս
,, իմ եղբայրն է. վայ, այս իմ քոյրն է. եղս՛ւկ, այս իմ
,, որդին է. աւայ, այս իմ գուստրն է՞, ամեն կողմէն
այս վայն ու եղուկն էր լավում: Տեսնում էին դիա-
կունքը, որ նոցա հետ խառը գնում էին, բայց ո՞վ էր
մտիկ տալիս անշունչ անկենդան դիակներուն, երբ
որ իրանց գրկերէն ջուրը յափշտակում էր կենդան
զաւակներին:

Հիտթը թէպէտ քանի գնում էր, ինքն իրան սաստ-
կանում էր, բայց Պարսիկք վերջապէս հասուցին կա-
տաղութեան ծայրը իրանց բարբարոսական բռնու-
թիւններով, երբ որ սկսան ողորմելի Հայերի ցաւը
և վիշտը բազմապատկել ու շատացնել՝ ոմանց ստա-

ցուածքը ձեռքերէն խլելով, ոմանց կանայքն ու
դստերքը յափշտակելով: Խղձալի Հայերի կոծն ու ա-
ղաղակը բարձրանում էր մինչև երկինք և թնդայնում
էր շրջակայ տարերն ու ձորերը: Վայ էին կանչում
դաշտերն ու հովիտները և նոցա աղէխարշ կողկո-
ղանքէն քարերը և վէմերը պիտի հալէին: Բայց ան-
գութ Շահ-Սրբասը և նորա անողորմ զօրքը բնաւ
ողորմ չէին շարժում և բնաւ իրանց անխղճմտանք
բռնութենէն չէին զիջանում, այլ անդադար ստիպում
էին Հայերին, յառաջ երթալ ու ջուրը մանել:

Մէջերը ու որ բաղդաւոր էր, որ կամ ձի ունէր
կամ մէկ բեռնակիր գրաստ և նորա օղնութեամբ
հազար ու մէկ զոհեր անելով կարողացաւ հասնել
միւս երես, այնտեղ նոր և անակնու լի փորձանքի մէջ
լնկաւ: Կամ իրան սպանեցին սահառական դրած Պար-
սիկները և ինչքը յափշտակեցին, կամ կենդան կենդան
տեսաւ իւր սիրելեաց՝ կամ կնոջ և կամ դաւակներու
գերութիւնը: Ամանք-էլ, որոնք ողջամբ հասան դեռի
միւս երեսը և Սասուձուն փառք տալով երեսները
յետ դարձուցին, որ տեսնեն թէ ուրիշները ինչ վի-
ճակի մէջ են: Եւ անոնք որ Սրաստը իւր լայնութեամբ
սևացել է և միւս երեսի անհամար բաղմութիւնը
ճապաղուել է քանի ասպարէղ լայնութեամբ և երկայ-
նութեամբ և ետևերէն Պարսիկք նեղում են և ա-
ռաջ են քշում, որ ջուրը թափուին: Կակ դետը, որ
այս երէսէն այն երես ծածկուած է թանձր ժողովրդ-
դեան բաղմութեամբ՝ ցոյց է տալիս այնպիսի զար-
հուրելի տեսարան, որ տեսնողը փշաքաղվում է: Մե-
ռելներն ու կենդանները խառը լեղ են տալիս, ոմանք,
որոնք արդէն խեղդուել էին՝ ջրի հետ էին գնում,
իսկ այլք, որոնք դեռ շունչ ունին, ջանք են անում
մահէն և մեռելներէն ազատուիլ: այս սխտոճառով ա-

դադարեալ են, որ օգնութիւն հասցնեն : Աղաչող շատ
կայ՝ լսող ոչ ոք. օգնութիւն ուղեցող անհամար՝ օգ-
նութիւն հասցնող և ոչ մի. ամենքը խլացել են,
ամենքը իրանց ցաւերով են զբաղած. որը հայր է
կորցրել, որը մայր, որը եղբայր, որը քոյր, որը կին,
որը դուստր կամ որդի, որը ինքն է մահու վտանգի
մէջ, որն-էլ ուղում է իւր սիրելոյն աղատել : Միայն
անգութ Պարսիկներն են ապահով, որ նաւերով անց
ու դարձ են անում և ուրախ ուրախ տեսնում են
Հայերի անտանելի նեղութիւնքը և ծաղր են անում և
եթէ մէկ Հայ ուղում է նաւէն բռնել իւր կեանքը
վրիկելու համար՝ թիակով կամ թրով հասցնում են և
տեղնիտեղը շնչաստառ անում, և եթէ մէկին օգնու-
թիւն են տալիս՝ այն մէկ դեղեցիկ աղջիկ է կամ
կին, որ իրանց հօրն ու մօր դրկէն յափշտակում են,
իրանց ամուսիններու ձեռքէն խլում, որ իրանց կին
կամ հարձ անեն :

Պետի քարքարուտ և ժայռալիր յատակը սուր
սուր ածելիներու նման սեպացած դայլախաղ քարերի
և աստառաժների կտորներ ունենալով՝ ողորմելի-
ների անսովոր և անընտել սուքերի ներբանները չա-
րաչար կտրտելով՝ վերաւորում էին և նոցա սրիւնով
յորդահոս գետը ներկում և կարմրացնում էին : Ա-
ւաղախառն սղտոր արիւններանդ ջրի մէջ այր և կին,
մեծ և փոքր, կենդանի ու մեռած՝ խառնիխուռն վեր-
ու վայր էին լինում. ջրի բռնութիւնը քշում էր ամե-
նուն գէպի վայր իւր ուժով հոսանքներով : Շատը
այն է, որ գետավիներու քարաժայռը չէ թողնում
նորանց շուտով ջրէն դուրս գալ, ոտքը ցամաքին
հասցնել ու աղատուիլ. այն գետեզերեայ սրածայր
աստառաժներու դէմ ողորելով ու մարտելով՝ մահու
ճարակ էր լինում խղճալի ժողովուրդը Երասխի միւս

երեսին՝ գետի լայնութիւնը և խորութիւնը անհնարին դժուարութիւններով անց կենալէն յետ:

Սոցա լայն ու աղաղակը ամենու ահանջներն էին խլայնում: Բայց օգնութիւն ոչ ոք չէր կարողանում հասցնել, որովհետև Պարօսիկք այդ ևս չէին թողլ տալիս, այլ իրանց-էլ բռնադատում էին, որ յառաջ երթան: Ալ որ ուղում էր իւր մէկ ծանօթին ձեռք երկնցնել՝ նորան խփում սալանում էին, ինչքը և աղխամաղխը յափշտակում և ընտանիքը գերում:

Կեռ ևս տասը բաժինի մէկը չէր մտել գետի մէջ, որ նոցա բաղմութեան մէջէն խեղդվողներու գիտկունքը ծածկել էին Նրասխի մկանունքը այնքան տեղ, որքան որ մարդու աչքը հեռուէն կրգօրէր տեսնել: Ի՛նչ խղճալի տեսարան էր այս: Աչքը բանար ՀԱՅԿ ու տեսնէր, թէ իւր զուակները ի՛նչ նեղութեան մէջ էին. գլուխը բարձրացնէր ԱՐԱՄ ու հասկանար, թէ իւր յետնորդները ի՛նչ դառը բաժակ էին խմում այն օրը. վեր կենար ԱՐԱՅ այն վիճէն, ուր որ ընկել էր նորա անշունչ մարմինը վաւաշտա թագուհու ձեռքէն, և տեսնէր, թէ ի՛նչ խեղճութեան մէջ են իւր հայրենակիցները, որոց համար նա թափել էր իւր երիտասարդական արիւնը. տեղէն շարժէր ՊԱՐՈՅՐ և տեսնէր, թէ ի՛նչ աստիճանի է հասել իւր այն ազգը, որոց համար ինքը Նինուէի աւերակներէն բերեց արքայական թագը. թօթափէր իւր վրայէն գերազմանի ծանր հողը ՏԻՓԻՍՆ և իւր չորս կողմը նայէր, թէ իւր բարեկամ Ախրոսի աթոռը նստող բռնաւորը ի՛նչ բորբոքեալ հնոցի մէջ է ձգել այն ազգի յետնորդներուն, որոնք որ նորա հետ զինակից էին Մարաց և Բարեւազոց գահերը կործանելու ժամանակը. սթափէին Արշակունի թագաւորները և տեսնէին ի՛նչ զարհուրելի մահառիթ պատուներ էին բերել նոցա

ցանաճ սերմերը, որ իրանց չորս-հարիւր տարուան
թագաւորութեան ժամանակը փշայեղձ էին արել Հայա-
ստանի անդաստանը, որ իւր աղգասէր զաւակներէն
ամայանալով՝ վերջին մնացորդներէն-էլ ճուաքաղ էր
լինում:

4

Ենօրէն Պարսիկք նաւակներով և լաստափայտե-
րով անց էին կենում այս երեսէն այն երես անընդ-
հատ, և իրանց երթալ դալու ժամանակն-էլ խեղդում
էին խեղճ լուղորդ Հայերին, ոմանց միայն անփոյթ
անելով և անղգուշութեամբ դիպչելով կամ վտանդ-
ներէն անցնելով՝ իսկ ոմանց չարամիտ դիտաւորու-
թեամբ, որ նոցա կանանց ու աղջկերանց տէր դաւ-
նան: Եւ ո՞վ էր մտածում ոսկու և արծաթի համար,
ո՞ւմ փոյթն էր գանձը և ճոխութիւնը, միայն իրանց
և զաւակաց կեանքն էին ուղում աղատել և չէին հաս-
նում: Կարմիր ծովը մէկ օր կուլ էր տուել Փարսաոնի
երեսուն հազար եգիպտացի զօրքը՝ և չէ մոռացվում:
Երասխը այսօր քանի՞ երեսուն, քանի՞ քառասուն հա-
զար Հայ տարաւ իւր փրփրադէպ ալիքներով: Հայա-
ստան այս օրուան օրը քանի՞ բիւր իւր զաւակներէն
տեսաւ Երասխայ երեսին խեղդոտած, որը մերկ,
որը հազուստով ծածանում էին, մայրը իւր զաւակ-
ներու մօտ, կշտին-էլ ոչխարներ ու կովեր, քոյրը եղ-
բօր մօտ, կշտին-էլ ուղտ կամ ջորի, երեխան սպի-
տակամորուք ծերի հետ, կշտին-էլ էշ կամ այծ: Խեղ-
դում, ուռած բռնակիր անասունները, բռնները
վրաները կապած, ջրի երեսին՝ որը լերդի ուրս, որը

երեսի վրայ ընկած՝ դնում են ջրի ընթացքով, տմանք էլ ջրի տակէն նոր են դուրս գալիս:

Հայաստան, Հայաստան. շատ էիր պատահել սրածուխեան, շատ կատորուածք էիր տեսել, սովէն ու ժանտախտէն շատ մահերու էիր համոզուել. բայց այսպէս աղիողորմ խեղճութիւն չէիր քաշել, ինչպէս որ այսօր տեսար ու քաշեցիր՝ քու զաւակներու անօրինակ և անպատմելի տառապանքներով: Արդեօք եթէ կամենար կենդանագիրը դաստառակի վրայ սրահերացնել այն տեսարանը՝ քանի՞ սչատիկեր պիտի դուրս բերէր, որ կարողանար նորա հարիւր մասին մէկը ձեացնել. կամ լուսադիրը, որ միայն մէկ վայրկենի գազափարն է յափշտակում և արտագատում մագաղաթի վրայ՝ քանի՞ անգամ պիտի իւր արհեստագիտութիւնը կրկնէր, որ կարողանար նորա հազար դիպուածոց մէկը մարմնացնել. ոչ գրիչ է բաւական, ոչ լեզու, և միտքը միայն այն է կարող իւր հայելոյ մէջ ցոյց տալ, ինչ որ նորա յիշողական զօրութիւնը կրմատակարարէ. մնացեալ հաղարտոր և բիւրաւոր կերպերը, որոնցմով որ մահը տանում էր իւր զոհերը, ինչպէս որ Նրասիսի կոհակները իւր մէջ անհետ էին լինում, այնպէս կրկորջին և կ'ընկնին անվախճան դարերու դարեկները: Արովհետեւ քանի աւարէզ տեղ որ բռնած ունէր Պարսից բանակի լայնութիւնը՝ այնքան աստարէզ էր ծաւալուած այն աղետորով տեսարանի տարածութիւնը Նրասիսի գետափումը և նոյն չափով տեղ էր ծածկում ջրի մէջ բազմութեան թանձրութիւնը, որ յետոյ դիակների աճելովը՝ դամ քան զգամ աւելանում էր դէպի արեւելեան կողմը, ուր որ քշում էր գետի բռնութիւնը խեղդված մարդոց: Նուէի եկողների սիրտն ու երիկամները գելվում գալարվում էին, երբ որ տեսնում

էին առջևի ջուրը մտնողների խեղճութիւնը և խմանում էին. բայց ի՞նչ էին կարող անել, որ մէկ քանի վայրկենէն յետ իրանք-էլ պիտի նոյն վիճակի մէջ դանուակին :

Մերկացած իրանց ստացուածքէն. զրկուած իրանց հայրենի տնէն, տեղէն, կալուածներէն. հեռացած բարեկամներէն. բաժնուած իրանց ընտանիքէն, սիրելիներէն, ծանօթ տեղերէն և մարդոցմէն. աչքերովը տեսնում են իրանց մահերը, որ այն բարերար և երխտապարզ և ջրի մէջ սարքել է իւր թաղարդը. տեսնում են, որ կէսէն շատը ընկնում են նորա որոգայթներու մէջ զանազան կերպերով : Ոմանց ոտքն է սահում, ոմանց գլուխն է սլառու գալիս, ոմանց աչքերն է սևանում, ոմանց սիրտն է սղտորվում. ոմանք թալկանում են և ընկնում ջրի մէջ ու խեղդվում, ոմանց գրասաներն են կոխում և ընկրղմում. ոմանք իրանց ծանր բեռի տակն են տկարանում և ջրի տակ գնում, ոմանց նաւերն ու լաստափայտերն են տակն առնում և ընկլուզանում, ոմանք իրանց ծերացած ծնողաց աղատելու համար են իրանց կեանքը զոհում, ոմանք իրանց զաւակներին են ուղում օգնութիւն հասցնել, նոյա հետ միասին մահու կողորդն են իջնում : Արը բռնում է իւր հարսնացուին և ուղում է հանել վտանդէն. բայց հունաւոր տեղէն զարտուղելով՝ ընկնում է խորայտակ խորխորատը և անհետ կորչում, որն-էլ տեսնում է, որ իւր միամօր զաւակը սրավար հոսանքի մէջ մահու դէմ մարտընչում է, ուղում է նորան փրկել և իւր գլուխը նորա փոխարէն տալիս է փորձանքին : Եղբայր է կանչում ողորմելեաց մէկը, որ լեղ տալէն յոգնել է և չէ կարողանում նորա կոհակներու բռնութեան դիմանալ, դեռ ևս օգնութիւն չբատացած՝ թուլանում է և վեր-

Չին հոնախուներ ջրի տակէն է դուրս գալիս: Աւղտերը
և այլ բեռնաբարձ գրաստները իրանց վրայ կապած
բեռներովը ջրի մէջէն անց կենալ են ուղուս և ոչ ոք
չէր հարցանում, թէ մէկ գրկաչափ տեղումը քանի՞
հոգի են ընկլուզանում. գնում են ջրի մէջէն երբեմն
քայլելով և երբեմն լուղալով. բայց դեռ չըհասած
մէջ տեղը, եթէ մէկի ոտքը գայթակղեցաւ և գլորուե-
ցաւ ջրի մէջ, քանիսին-էլ հետն է տանում, և այնու-
հետե իւր շրջապատումը ո՞րքան մահերու պատճառ
դարձաւ, մինչև որ ինքն-էլ շնչասպառ եղաւ և բեր-
նէն ու ականջներէն ջուր աննելով՝ գնաց ջրի յա-
տակը:

5

Կուր գետը, որ Տայոց ամուրքի անմատոյց սա-
րերի մէջ ունի իւր աղբերակուները, գուցէ՛ թէ աշ-
խարքիս հիմնարկութենէն սկսած, և որոյ գետա-
փուները այս օրերումը իրանց բնակիչներէն ճուրաղ
լինելով՝ ամայացել էին, երբ որ շատ նահանգներ և
գաւառներ, շատ սարերու հովիտներ ու գաշտեր անց-
նելով հասնում էր այնտեղ, ուր որ իւր ջրերը խառ-
նրվում էին Երասխի ջրերին և տեսնում էր իւր բիւ-
րաւոր զաւակաց դիակուները, որ Երասխայ երեսին
էին ծփում և անասնոյ ու չորքոտանեաց դիակներու
հետ խառը հասնում էին իրանց ջրերուն, որ Երասխի
արխնաշողախ ջրերու հետ միասին երկար ճանա-
պարհորդակից լինելէն յետ՝ թափուէին Կասալից
ծով: Կուր գետն եւ՛ մասում, տեսնելով այն երե-
խանց և ծերերու դիակուները, որ իւր ջրերով էին

անունդ առել և զարգացել՝ զարհուրելով, շփոթուելով և խռովելով հետու էր փախչում այն դառն և կակծելի տեսարենէն, ինչ որ Երասխ այն օրուան օրը իւր մէջ էր ցոյց տալիս, որի նմանը աշխարհի երեսին ոչ մէկ գետ չէր ցոյց տուել և չէր տեսել:

Ո՛վ էր տեսել կամ ո՛վ էր լսել, որ գետը, որն որ իւր ջրերով այնքան հարիւր ասպարէզ տեղ է առնում՝ ծածկուած լինէր իւր սփերու բնակչաց ճերոց ու մանկանց, արանց ու կանանց դիակներով, ինչպէս որ սպարափղի մէջ ծառերի տակերը շատ անգամ ծածկուած են լինում կարկտահար կամ մրրկահար ծաղկուհիքով. քանի հաղարամեայ ճերունին ի՞նչ պիտի ասէր, երբ որ տեսնէր թէ՛ իւր զաւակուհիքը իւր արգանդի մէջ են կոտորվում և օտարներն ուրախ ուրախ ծիծաղելով նորանց գերվում, գեղեքում, կողոպտում, գերի տանում և իրանց բարեբաղդ վիճակի վրայ զուարճանում:

Քանի՞ օր տևեց այս մշտնջենաւոր արտասուաց արժանի տեսարանը: Ցամաքի նման էր երևում գետը՝ մէկ երեսէն մինչև միւս երես ծածկուած լինելով դիակուհիքէն, որ նեղ տեղերումը բաւական անցք չըզընելով մէկգմէկու վրայ էին բարդվում և ջրի ճանապարհը արգելում, մինչև որ ետեւէն գիշեր ցերեկ դիակներու բազմութիւնը աւելանալով խալառ խափանում էին գետի սրընթաց հոսանքը, և աղատ Երասխէն, որ այնքան ժամանակ իւր սովորական ճանապարհը գնում էր աներգելք, մէկ ջրշիղջ էին ձեւացնում և ստիպում էին զեղանիլ:

Հաս-Պրբասը այս ամեն անցքը տեսնում էր իւր աչքով և չէր դադարում. բարձր տեղումը ոսկենկար խորանի մէջ նստած՝ դրօսնում էր իւր մեծամեծներու հետ այն տեսարանով և հետզհետէ նորա

կայծակնալիբ հրամանը հասնում էին Պարսից զօրքին,
որ Հայերին նեղեն և ստիպեն ջուրը մտնել, որ Օս-
մանցոց ձեռումը չըմանն:

Երդէն կենդանի մնացողների բաղմութիւնը, որ
անցել էին միւս երես, ճապարհուել էին այն գետա-
փունքի տարածութեան մէջ, այլ այնտեղ-էլ նորանց
անհանգիստ էին տնում Պարսից ձիաւորները, որ
չըջապատ պահապան էին դրուած, որ Հայերը չը-
փախչին մերձակայ սարերն ու ձորերը: Աչ անցնող
աղատուողների թիւը կար, ոչ խեղդուածների հա-
շիւը, ոչ ետեէն եկողների և ջրի մէջ լեղ տուողների,
ոչ դեռ ևս միւս երեսում մնացողների և տեղ ու ճա-
նաստարհ բացուելու սպասողների, որ ջուրը մտնեն
և ոչ նոցա ետեներէն ստիպողների: Ինչպէս որ հա-
րիւրներով, հազարներով և բիւրերով էին թափոււմ
գետը, նայնպէս և հարիւրներով, հազարներով և բիւ-
րերով էին խեղդվում ու ջրի տակն ու երեսը
լցնում, նոյն չափով-էլ միւս երես հասնում, նոյն
թուով-էլ ջրի մէջ լեղնում և դեռ ևս կարգի սպա-
սում. բայց ինչպէս այս երեսին թշնամիներէն էին կո-
ղտալում, մերկանում, նոյնպէս այն երեսին-էլ. ինչ-
պէս այս կողմին-էլ իրանց ինչքը, ստայուածքը, դա-
ւակները տեսնում էին Պարսից ձեռքը մատնուած
աւար գերի, նոյնպէս և այն կողմին-էլ: Հուրը, սուրը
և ջուրը միօրինակ էին կատարում նորանց իրանց
հայրենի տան, հայրենի աշխարքի, հայրենի գետի
և հայրենի գետափանց մէջ:

Պարսիկները առաջ Հայոց մեծամեծներին էին
ջարդում, որ հասարակ ժողովաւրդը մնայ ինչպէս հօտ
առանց հովտի: Աչ այս երեսումն էր սլակուում կանչն
ու չիչը, կոծն ու ողբը և ոչ այն երեսումը, ոչ այս
կողմումն էր դադարում արտասուները և ոչ այն կող-

մումբ : Աչ որ չըդիտէր, թէ իւր ընտանեաց մէջին
ո՛վ կայ, ո՛վ չըկայ, զաւակներէն, մերձաւորներէն, աղ-
գականներէն, բարեկամներէն ո՛վ է ջրատար կամ սրա-
հար կորել, կամ ո՛վ է կենդան մնացել : Մայրը սրո-
նում է դատերը, հայրը սրդուն, դուստրը մօրը, սր-
դին հօրը, եղբայրը քրոջը, քոյրը եղբօրը, մարդը
կնկան, կինը մարդուն, որդիքը ծնողաց, զաւակները
մէկզմէկու, եղբայրը եղբօրը, քոյրը քրոջը, հարսը
փեսային, փեսան հարսին՝ բաղմութեան մէջ, ջրի
մէջ, դիակներու մէջ, անցուղարձ անողներէն էին
հարցնում, խուսն ժողովրդեան մէկ ծայրէն մինչև
միւս ծայրը մոլորուած՝ վաղվղում, կորիւնսակորոյս
զազաններու նման կողկողում ու կաղկանծում : Երդ-
վել էին ամեն կապերը, աղգականութիւնը դադարել
էր, մերձաւորութեան յօդերը կտրուել էին : արտա-
սունքէն մթնացել էին աչերը. Եգիպտացոց շօշափելի
խաւարն էր պատել սոցա անտանելի թախիծը և
և արամութիւնն ու տխրութիւնը : Բժգոյն դալուկը
տարածուել էր ամենի երեսին, էլ մէկի սրտումը մը-
նացած չէր ոչ ու բախութեան նշոյլ և ոչ յուսոյ կայծ :
Վարդի նման կարմիր թշերի տեղ երևում էին մե-
ռելի գոյն բռնած դեղնութիւն, տգեղացրել էր ողբն
ու թառանջը չքնաղ օրիորդաց սիրալի կերպարանքը.
ամեն տեղ տիրապետել էին պառապանք ու տաղ-
տապանք :

Տեսնում էին ծնողքը իրանց զաւակներին Պար-
սից ձեռքումը, մօտենում էին, որ յետ ուղեն և
տեղնիտեղը սրախողխող զոհ էին լինում իրանց ար-
գանդի ծնունդների համար : Տեսնում էին եղբայր-
ները, որ իրանց քուրերը ընկել են Պարսից ճօւ կը և
չեն կարողանում սղաատել, իսկ եթէ սկսում են պա-
հանջել՝ թաւրը փայլատակում է գլուխներուն և քու-

րերը դառնում են սխառտաւ և ականատեո վկայ ի-
րանց եղբարների մահուան : Մէկը արեան մեջ է
թաթաւում, միւսը արտասուների մեջ ընկղմում. եղ-
բայրը քուրի՛կ, քուրի՛կ ասելով է հագին աւանդում,
քոյրը եղբայր, եղբայր կանչելով՝ դէպի միւս կողմը
վարվում : Տեսնում է մարդը, որ խոր կինը Պարսկի
ձեռին ջանք է անում խոր գլուխը թափել գերութե-
նէն և չէ կարողանում մօտ երթալ. մէկ Պարսիկը
հարիւր սաշապան ունի, որ նորա անիրաւութիւնը և
անզգամութիւնը ծածկեն, յամշտակութիւնը ջատա-
գովեն, արդարայնեն, աւարը թաքցնեն. բիւրաւոր
թշուառ Հայերին մէկ հարս սաշապանող, աւարութիւն
անող չէկայ, որ կարողանայ ասելու, «Ինչո՞ւ էք կինը
մարդու ձեռքէն խլում» : Երբ որ կինն-էլ ազալէն
ստատովում է, աղաղակելէն ձայնը կերկերել է, յու-
սահատութենէն չէ գիտէ թէ ի՞նչ անէ. հազար էրնէկ
է տալիս խեղդումած դիակներին, որ ամեն նեղութե-
նէն աղատուել են : Անգութ Պարսիկը ջեն թողնում
որ կնոջ ձայնը լսուի. խորամանկութեամբ թմբուկ-
ներ են հնչեցնում, որ լսցի ձայնը խլանայ և ասում
են. «Նա թուրքացել է, նա հէնց հիմի դաւանութիւն
«առեց թէ՛ (Մահամիտ ուսուլ-ուլ-լահ արը) : Նա
«էլ Հայ չէ, նա մահմետական օրէնքը ընդունեց և ի՞նչ-
«պէս է կարող Հոյի կին լինիլ, բէգի կին կրդաոնայ,
«խանի կին կրդաոնայ, Եասի հարէմը կ'երթայ և ոչ
«թէ Հոյի» : Այժմ ականջ դիր, լսէ՛, թէ ի՞նչ հոյհո-
յանք են խօսում Հայոց ազգի համար, Հոյի կրօնի
համար, Հոյի կենցաղավարութեան համար : «Հայն
«ի՞նչ է որ կին ունենայ. Էրմէնի դիր, վէրմէլի դիր,
«Հայր Պարսկի ծառան է, արբանեակն է, գերին է,
«Հոյի կինն-էլ Պարսկինն է, որդին-էլ, դուստրն-էլ,
«ինչքն-էլ, ստացումքն-էլ, տունն-էլ, տեղն-էլ,

„Տողն-էլ, ջուրն-էլ, որ երբ կամենայ՝ կրտայ վայր-
„լիլու և երբ կամենայ կ'առնու ձեռքէն. ինչ իրա-
„ւունք ունի Հայր ուղիւ կամ յետ սրահանջելու :
„Փող շնորհակալ լինի Հայր, որ Պարսիկը թողնում
„է նորա գլուխը իւր ուսերի վրայ մանացնել : Ին-
„չո՛ւ է տուել Աստուած Պարսիկի ձեռը թուր, որ
„Հայր համարձակուի նորա դիմաց խօսիլ կամ ա-
„սել՝ աչքիդ վրայ ու՛ր կայ“ :

Աղբալէն, կողկողալէն, լալէն, սղալէն, արտա-
սունք թափելէն, ձեռները դէպի երկինք բարձրացնել-
լէն ու Աստուծուն դանդաճելէն, իւր դիմին ու գլու-
խին տալէն, մաղերը ճողելէն, սրահին ու կուրծքին
խփելէն, կոծելէն ու երեսները ցտելէն աւելի էլ ինչ
կարող էին անել թէ՛ խղճալի հայրերը, թէ՛ ոչորմելի
մայրերը, թէ՛ թշուառ դաւակները, թէ՛ կսկիծէն կոշ-
կածուած ծերերը, թէ՛ սգաւոր, հերարձակ, դիտա-
խոխ սրտաւները, թէ՛ յուսահատուած, գերութեան
մէջ մնացած կոյսերը, թէ՛ սիրելիէն բաժնուած, վրէ-
ժով և քինու բորբոքուած երիտասարդները, երբ որ
տեսնէին իրանց աչքի լուսի նման սրահած սիրական-
ներին կամ մեռած, կամ դերի տարած, դետամոյն
կորած, կամ գրտատների տակը սանակոխ ճնլած,
կամ կենդան կենդան մկղմկու ծոյլէն հեռացած :

Կիսկներով լեքն էր ջուրը և ցամաքը : Երտախի
մէջ ջրայեղձոյց մարմինները ձկներու համար էին գը-
նում, ցամաքումը վեր բնկած, անշնչացած մեծ ու
սրտիկ մեռածները գաղաններու և գիշակեր ու շող-
դակեր թռչուններու համար էին մնում : Անորէն Պար-
սիկները թոյլ-էլ չէին տալիս, որ ամեն մարդ իւր
լերդի ու թոքի կտոր մեռելին հողի տակ դնէ ու
թաղէ. ամեն մի քայլ փոխած ժամանակը աւելացնում
էին ստիպանքը, բռնադատութիւնը, որ շուտ շուտ

յառաջ երթան, որ ետևի եկողների համար ճանապարհ բացուի, մեկզմեկու էին սեղմում, նեղում և մղում, լայնածաւալ դաշտերը նեղ ու անձուկ էին այնքան բաղմութեան, որոց մէջ անդադար Պարսիկք սաստկացնում էին շիռթը և ալեկոծութիւնը զանազան անգութ արարմունքով: Երեխայքը մօրերու գրկէն վեր էին թափւում, դահիճները չէին թողնում որ մայրը կռանայ և երեխին գեանէն վեր առնու, ոտքերով կոխոտում, սալանում էին երեխանց և մօրերուն-էլ մտրակներով խորովում, կամ նիզակի ծայրով խոցում, որ ձագուկի դիակէն հեռանայ: Քանի՞ հազար, քանի՞ բիւր անլեզու մանկունք, երեխայք ջրի մէջ էին կորել, քանի՞ հազար և քանի՞ բիւր անմեղ տղայք, պատանեակք և պատանեկուհիք Պարսից ճանկն էին մատնուել: քանի՞ հազար և քանի՞ բիւր անարատ մանկունք և տղջիկունք զամաքումն էին կոտորուել:

6

Քացուել էին յառիտենալիանութեան դռները լայն ու քնդարձակ, և յորդարուղիս հեղեղների նման, որ խախտջալով և ուժգին բռնութեամբ սարերէն դէպի ձոր կ'իջանեն, Հայերի հողերը խուռն բաղմութեամբ դարբւում էին այն անցատակ վիհք, անց էին կենում այն օրհասական շեմէն և գնում էին այն անդառնալի ճանիւրան, ուր որ Հայկէն մինչև այն օրը գնացել էին հայկազնեայք և խառնւում էին իրանց նախնեաց հողիների հետ: Ավ էր հասկանում, թէ ով ո՛ւր է գրչում, ո՛վ էր իմանում, թէ ո՛րքան հազարներ ու բիւ-

րեր, գնացին տրամաթեան հովիտը, ընկան տարատ-
րափ խորայտակ հնոցները և մատնուեցան, դժոխքի
տանջանքին: Այլ գիտէ թէ՛ ո՞րքան հազարներ և բիւ-
րեր այս անցաւոր աշխարքէն փոխուեցան երանական
կեանք և ժառանգեցին ազնիական դրախտի քերկրու-
թիւնների լոյսելչութիւնը:

Նայուել էին թշուառութեան դռները նոյնպէս
լոյն և ընդարձակ, լայնածաւալ ծովի նաւն, որի մէկ
երեսէն միւս երեսը, կամ մէկ եզրէն միւս եզրը չէ
երևում. Հայերի բազմաթիւնը փռուել էին ընդար-
ձակատարած դաշտերի, հովիտների, ստորտանների և
ստիստիսքների մէջ, և անթիւ անհամար բազմու-
թեամբ ետևներէն ստիստիսք և բռնադատութիւն ըզ-
գալով գնում էին անձանոթ աշխարք երկարատև կա՛մ
մշանջենաւոր սրանդիտութիւն քաշելու: Բաժանուել
էին հայրենի գերեզմաններէն, բաժանվում էին նոր
ու անթաղ մեռելներէն, որոնց գերեզմանը սխալի լի-
նէին կամ ձկների, կամ դադանների և կամ թռչուն-
ների փոքերը, և որոնց ոսկերները սխալի շատ
տարիներ մնացին արևի և անձրևի տակ, մինչև որ
որդներն ուտէին և ժամանակը կամայ կամայ հո-
ղացնէր:

Մնաց արդեօք հող, մնաց արդեօք արտ, մնաց
արդեօք վէճ, կամ մէկ ծառ, կամ մէկ քար, որ Հայերը
իրանց արատաուներով չըթրջեցին, իրանց հայրենիքի
անձուկը նորանցմէն առնելով և իրանց սրտի փրղ-
ձուկը նրանց աւանդելով և նրանց դրկելով և նրանց
համբուրելով և նորանց իրանց հրաժարական ողջոյն-
ները տալով, որպէս թէ իրանց սիրելի ազգական-
ներին, որ կորցրել էին և ծանօթներին ու բարե-
կամներին, որոնցմէն որ հեռացել էին, և անտէր ու
անխնամ թողած մեռելներին, որ էլ տեսնելու և հո-

դին սրահ տալու շէին կարող . նորան մէջ դանելով և
տեանելով և նորանց բարեաւ մնացէ՛ք ասելով կամ
իրանց կորած զաւակներին և ծնողներին բարեւներ
հասցնել ազսպարելով :

Արդագարէ՛ր արդեօք նոցա լայն ու կոծր, կրօնը-
ջանաւր արդեօք նոցա սուգն ու ողբը . ո՛րը թողնէին,
ո՛րը մոռանային . իրանց երկրէն զ կուխիլը, թէ՛ իրանց
տներէն ու տեղերէն հեռանալը . իրանց ճոխու թիւնէն
մերկանալը, թէ՛ իրանց երջանիկ կեանքէն տնանկա-
նալը . իրանց սիրելիներէն բաժանուիլը, թէ՛ իրանց
սլանդխտութիւն վարուիլը . իրանց աղքատութեան
մէջ մնալը, թէ՛ իրանց տաժանակիր ճանապարհ . բա-
շելը . իրանց անտէր, ամայի դաշտերի և անապատ-
ների մէջ մոլորուիլը, թէ՛ շինքներին տալով սարէ
սար ու ձորէ ձոր ակամայ ընկնիլը . քաղցած, ծարաւ,
ցերեկը արևակէղ, դիշերը ցողատարաւի կոշկոճիլը,
թէ՛ անձրևի, ձիւնի, կարկտի տակ մնալը . տօթէն շն-
չաստառ տաղնաօլիլը, թէ՛ ոտքի տակէն ելած բարձ-
րացած ու մինչև երկինք հասած աւաղախտոն փոշիէն
հեղձամղձուկ լինելը . ի՞նչը պիտի նրանց սփոփէր .
ի՞նչը պիտի նրանց մխիթարէր . ի՞նչը պիտի նորանց
կսկիծները փոքր ինչ դովայներ . ի՞նչը պիտի նորանց
մէկ ազահովութիւն հասցնէր . թէ՛ հայրը մէ . քիչ լուէր,
մայրը կընորոգէր սուգն ու ողբը . թէ՛ մայրը սակա-
ւիկ մի սուս կենար՝ զաւակները կրակաէին :

Զ րէն աղատուած, կենդանի մնացած, դերի չըն-
կած, յափշտակութեան չլսատախած գրաստները գը-
լուխները վէր կախած՝ գնում էին իրանց տէրերի
հետ, բեռները վրէն, սայլերը գէպի առաջ էին գը-
նում, գլում, գլորվում ճանչալով . ամենայն ինչ նո-
րանց յուշ էր առնում, միտքերն էր բերում, որ սի-
րական հայաստանէն են հեռանում, գնում են խորին

Պարսկաստան, պիտի տնց կենան Ասորսրասականի ուշ-
խարհը, եւաները թողնեն Մաղանի անապատը, Մա-
ղանդարանը, Ղազվիներ, Համադանը, Գիլանը, ճգրե-
լով Մորաց աշխարհը և խաթաստանը՝ հասնեն Խա-
ւահան, ուր որ կարօտ պիտի մնան իրանց ընտելա-
ցած տեղերին, էլ չքտեսնեն եկեղեցիք, տաճարներ,
Աստուծոյ տունը, ջուրեն զանդակների ու կոշնակների
ձայնը, չբկատարեն իրանց հասարակ սրաշտօնը, իրանց
կրօնական ձևերը, չըվայելեն հողեր ու բախու թիւն
քահանայից և եկեղեցականաց օրինակատարութենէն:

Ուր են սրբանուէր քահանայից դասքը. ուր են
սարգաւաղները և եկեղեցւոյ ուխտի մանկուհիքը. ուր
են մտքրակենցող վանականները, աղօթասէր կրօնա-
ւորները՝ աշխարհի զբաղմունքէն ձանձրացած, հեռա-
ցած միանձուէք և միանձնուհի կուսանք, սևազգեստ
տաշաշխարողք, ջնաշխարհիկ ճղնաւորք: Ամէնքը ի-
րանց տրամութեան բեռների տակն են ճնշուած,
զնում են աշխարհականների հետ խառն, գլուխները
կախ և կորաբամակ, չէ լալում նոցա բերնէն մէկ յու-
սադրական քաջալերութիւն, իջանք-էլ կարօտ են
խրախուսանաց և մխիթարութեան. տեսել են, որ եկե-
ղեցիքը, վանքերը, մենաստանները, անապատ անու-
նով ճղնարանները, աղօթատունները և մատուռները
էրուկցան, քանդուկցան, Աստուծոյ սեղանները կոր-
ծանուկցան և էլ յոյս չունին միւսանգամ տեսնել նոցա
աւերակները անգամ և ոչ թէ նոցա նորոգութիւնը.
Ճանապարհին պիտի կատորուին ու մնան անթաղ ան-
ոյցել կենդանի մնացողները պիտի հասնեն Պարս-
կաստան, այնտեղ պիտի տեսնեն Պարսից մզկիթ-
ները և նորանց գլխին փոխանակ քառաթևեան Խաչի
սուրբ նշանին՝ նոր ծնած լուսնի դերանդիի նման
կիսարոլորակը դէպ ՚ի վեր ցցուած, և դիտանոցներէն

լսեն ձայնարկուների բարձրահնչիւն աղաղակը, որն
որ նոցա ահանջին պիտի հասնի դուժկանի բօթի
նման, թէ եկել էք այնպէս տեղ, ուր որ մոզու-
թիւնը քրիստոնէութեան վերջ դրեց և մահմետակա-
նութիւնը զրադաշտական դենի Մազդէնին:

Քաղաքների մէլիքները և գեղերի տանուտէրերը,
որ հարիւրաւոր և հաղարաւոր բնակիչների հայրա-
խնամ գթով և սիրով կառավարող էին՝ այժմ մէկ
պարկ ուսերին, դնում էին մտածելով և հառաչելով և
արտասուելով: Վաճառականները, հողաւորները,
մշակները, բեռնակիրները, արհեստաւորները, հովի-
ւները՝ իրանց արմատէն կարուած, կորզուած խտաի
նման քամու են մատնուել և ցրիւ են ընկել՝ ամեն
մէկ ոտք փոխած ժամանակը յոգոց հանելով, ոչ ան-
ցածներն են կարողանում միտները բերել, ոչ ապա-
դան պատկերացնել. այս երկուսի խառնակութիւնը
այնպէս է շփոթել նոցա երեսկայութիւնը և խոր-
հուրդը, որ ոչ արածն են խմանում, ոչ առածը և ոչ
լսածը. միայն ոտն առ ոտն յառաջ են դնում: Հան-
դիպում են սարերի կամ բարձրաւանդակ բլուրների,
որ հեռուէն երևում են ինչպէս մէկ յոյս տուող նը-
պատակ, ամեն մարդ իւր մտքումը իրան քաջալի-
րում է, թէ կարելի է որ հասնենք մինչև այս սարը,
և Շահի միտքը փոխուի և մեզ էլի մեր տեղերը
յետ դարձնէ: Հասնում են, մօտէն անց են կենում,
այն յաւասարութեան կէտը մնում է ետևները. մէկ

ուրիշ սար է, առջևները դուրս դալիս և այն են սկը-
սում դնել իրանց յուսոյ նստատակ և ապաւէն :

Այսպէս շատ մարդ-էլ իւր ընտանեաց և զաւակ-
ներին քաջալերում էր, թէպէտ իւր սրտի մէջ յոյսը
մեռել էր, թէպէտ իւր աչքի արտասուները քան զնո-
սա աւելի էր թղխում թէ՛ ,,Համբերե՛նք, Աստուած
ողորմած է. հասնենք այս ինչ դեղ կամ այս ինչ քա-
ղաք, պիտի մեր ծերերը, իշխանները կանգնեն և խնդ-
րեն Շահէն, որ աւելի չըհեռացնէ մեզ“ : Խօսելով,
լալով, սգալով, քաջալերելով՝ ճանփայ են կտրում
և Երասխի սփունքէն դէպի հարաւ հեռանում,
մինչ միւսները դեռ ևս նոր արիւն արտասուներով ջուրն
են մտնում, ալիքների դէմ ոգորում, անդօրներին,
տկարներին, յողնածներին, խոնջացածներին՝ ջրի ու ժ-
ղնու թեան զոհ դառած տեսնում, դեղեցիկներին Պար-
սից ճանկը ընկած տեսնում և անտանելի ու անպատ-
մելի դժուարութիւններով և թշուառութիւններով
միւս երես հասնում և նոյն վտանգներուն պատա-
հում, մէկ փորձանքէն աղատուած՝ միւս փորձան-
քին հանդիսում, և վերջապէս առաջինների նման
յուսահատութեան մտանվում : Եւ ի՞նչպէս չըյուսա-
հատուէին, ի՞նչ կար, որ կարողանար նոցա յոյսը
կազդու թել և փոքր ինչ քաջալերել :

Մի թէ կարող էր երբէք սրբակենցաղ կրօնաւոր-
ների մօքի մէջ ծագել այնպիսի յուսոյ նշոյլ, որ
տկնկալէին, թէ իրանց սլանդիստութեան տեղումն-էլ,
որ դնում էին տարողէմ, պիտի մէկ օր-էլ տեսնեն
կրօնաւորաստան կամ միարանակեցոյ բնակարան, ո-
րոյ մէկ անբոյթ անկիւնումը կարողանան իրանց մըշ-
տնջենամուսնչ սաղմոսերգութիւնը կատարել և իրանց
կեանքի մնացորդը Աստուծոյ պաշտօնի մէջ անցու-
ցանել :

Մի՛թէ յոյս կ'ունենային քահանայք միւսանդամ
Սատուծոյ տունը կանգնեցրած, սլայծառացած տես-
նել, որ իրանք-էլ կարողանային իրանց սատուածա-
պարգև կարգի և սուրբ աստիճանի պարտաւորու-
թիւնը Սատուծոյ սուրբ Սեղանի առաջն կատարել,
ժողովրդեան աղօթքը, սլաղատախառն խնդրուած-
ները ՚ի հոտ անուշից՝ Ստեղծողի ղխմաց տարածել,
ինչպէս բոլորապտուղ ողջակէզ և սրարչական աշ-
խարհը և տիրական ողորմութիւնը ինչպէս երկնա-
ձիր պարգև՝ իւր ստեղծուածներին մատակարարել,
երբ որ տեսնուի էին յայտնի, որ իրանք հովիւների
նման հարուածի տակն են ընկել ու ընկճուել և ի-
րանց ժողովուրդը ոչխարների հօտի նման ցրուել և
եկեղեցիներն ու տաճարները, որ նրանց փարախներն
էին՝ քանդուել են և հիմնայատակ կործանուել:

Մի՛թէ քաղաքների մէջի բնակիչները, որ տեսան
իրանց աչքով իրանց քաղաքների և նոցա մէջի բնա-
կարանների քանդուելը և դեռնի հետ հաւասար կոր-
ծանութիւլը, կը համարձակուէին յոյս կատել, թէ մէկ
օր-էլ պիտի դառնան էլի քաղաքի բնակիչ, ունենան
տուն, տեղ, կալուած, տեսնէին իրանց ընտանիքը,
զաւակները առաջուան նման ծաղկած, ուրախ և
զուարթ, որ մոռացած լինին իրանց այսքան քաշած
նեղութիւնները, աղքատութիւնէն, անանկու թէնէն
զուրս եկած լինին և դարձեալ մէկ կտոր հայի տէր
դատած և այլոց օգնութեան անկարծու:

Մի՛թէ դիւղականները կը յանդգնէին սրտերի մէջ
զատահոթեան տեղի տալ, թէ մէկ օր-էլ պիտի մէկ
տեղ շինեն և նորա խրճիթների մէջ իրանց երեխե-
քով հաւաքուին և էլի ձեռք ձգեն այն անգորր, ան-
վրդով կեանքը, ինչ որ թողին Նրասխի միւս երե-
սին և քրտնավատակ աշխատանքէն յետ դան, տես-

նեն իրանց գերդաստանը, իրանց թոնրի և սուրբ քայի չորս կողմը բոլորուած և մտքերէն հանեն այն ցու-
ւերը և այն կակիծները, ինչ որ այժմ քաշում են Պար-
սից անողորմ բռնու թեւէն, կամ ինչ որ ևս ևս պիտի
քաշեն, մինչև որ հասնեն իրանց տարագրու թեան
տեղը:

Մի թէ վաճառականները թոյլ կուտային, որ ի-
րանց սրտերու մէջ յոյսը ցայտէր իւր կայծը, թէ մէկ
օր-էլ միւսանգամ ձեռք կ'երկնցնեն իրանց վաճառա-
շահութեան և կրճոխացնեն իրանց բնակուած տե-
ղերը և իրանց տները, և որ մէկ անգամ տեսան ի-
րանց ընչից և ստացուածների յափշտակու թիւնը,
միւսանգամ էլի ձեռք կը բերեն իրանց ունեւորու-
թիւնը և կը լցնեն ամեն առատու թիւներով իրանց
երկիրը և նոցա արդիւնքով կը լարդարեն կամ կը լայ-
ծառացնեն իրանց քաղաքները կամ իրանց բնակարան-
ները և Սատուծոյ տաճարները, և նորանց ծակեալ
վիճակը տեսնելով մտքերէն դուրս կը բերեն այժմեան
դառն վիճակի յիշատակները, որ ամեն մէկ ոտք փո-
խած վայրկենին հարկադրում են նրանց սրտերէն
թառանջ վեր գլորել և աչերէն արտասունք ցողել:

Մի թէ արհեստաւորները իրանց կներէին, որ կար-
ծիք տանէին, թէ մէկ օր-էլ պիտի հանդարտ նրստին
իրանց արհեստը բանեցնելու և իրանց ընտանեաց կե-
րակրելու, ո՛վ պիտի ցոյց տար նրանց միւսանգամ
այն ճոխ ու բաղմամարդ քաղաքները և գեղերը, որ
մէջերը արհեստների հարկաւորու թիւն երեւէր, ամե-
նին կաշկանդում էր յուսահատու թիւնը, ե՛րբ պիտի
նրանց վտարանդու թիւնը վերջանայ, կարծում էին,
թէ Նրասխի ալիքների մէջ ըկղմեցան այն մարդոց
բարեբաղդ կեանքը, որն որ նորանց արհեստներին
կեանք էր տալիս և մարդկանց մէջ պէտք ու կարիք

էր յղանում և ծնում և ամենին մեկզմէկու հետ կապում :

Մի՛թէ կրպակաւորները թոյլ կուտային, որ յոյսը իրանց սրտերի մէջ սպրդի, թէ մէկ օր-էլ պիտի կրպակի տէր դառնային, խանութսրանութիւն անեն, իրանց հետ ընտելացնեն յաճախորդ գնողներին և նրանց հարկաւորութիւնը լյուցանելով՝ իրանց ապրուստը ապահովացնեն և միւսանգամ ընկերական կեանքի բաժանորդ դառնան, իրանց խանութը էլի զանազան վաճառներով զարգարեն և ապրանք հարցնողին սարղերեսութեամբ ներս հրաւիրեն, նոցա ուղեցածը տան և մէջերը ծանօթութեան և բարեկամութեան կապերը առուտուրով ամրապնդեն :

Մի՛թէ այգեգործները այնքան վստահութիւն կարող էին զգալ իրանց մէջ, որ մէկ անգամ տեսել էին նրանց այգիքը մոխիր դարձած, թէ միւսանգամ էլի գետին կուներնան և նորա վրայ որթ կրանկեն, նորա ուտերը տերևով և ողկուղներով ծանրացած կըտեսնեն, նորա բարունակներու տակը շուտով կըզովանան, նորա խաղչի համար հնձան կ'ուներնան, ուրախութեամբ այգեքաղ կ'անեն, գինին կը քամեն, քաղցուն կարասների մէջ դեանին սաճ կըտան և նորանով իրանց տրտմութիւնը կըբարատեն և կըզուարթանան, իրանց նախասայր Նոյ նահատկտի նման, և աւելորդը գինեվաճառներին կը յանձնեն, որ վաճառմուծանեն և նորա փոխարէն իրանց տան պիտոյքը կըտանան և իրանց ներկայ դառն վիճակը փոքր առ փոքր կըբարւոքեն :

Մի՛թէ հողագործը կարող է իւր մտքի մէջ կերպարանել մէկ ապագայ երջանկութիւն, թէ մէկ օր այն հողը, ուր որ այժմ գնում եմ աղամայ, ինչպէս գերի, եզներս կորցրած, արօրներս ջարդուփշուր ա-

րած՝ էլի իմ դու թանով աղօսարեկ անեմ, կորոպացած
կոշտերը մշակեմ, իմ անդաստանս վարեմ ու հեր-
կեմ, սերմորայքս ցանեմ, արտերս ջրեմ, ուռղեմ,
հասկերս ատոքացած դռնեմ, հունձերս անեմ, բար-
դերս բարդեմ, խուրձերս կապոտեմ, որայքս տա-
նեմ տուն, կամեասայլով և ճառճառով կալիս մէջը
կտակեմ ցորենս, դարիս, հաճարս և ամեն գեանարայս
ընտեղէնս շտեմարաններիս մէջ մթերեմ, յարդերս
ժողովեմ, կոններիս շընքէն լուծերը հանեմ և ձմեր-
նային հանդիստը իմ ընտանեաց մէջ վայելեմ:

Մի՛թէ պարտիզպանները կը թողնէին, որ յոյսը ի-
րանց սրտերի մէջ գլուխ բարձրացնէր, թէ մէկ օր-էլ
կրկին գեանի տէր պիտի դառնայ, ծառեր տնկէ, ա-
ռաջ բերէ, սլարտէզ շինէ, աղբիւրներէն կարկաջա-
հոս առուններ ներս վաղեցնէ և տօթադին տապերէն
տոչորուած տունկերը սառնորակ ջրերով զովայնէ,
սաղարթները, ընձիւղները, բողբոջները և ոստերը
դալարացնէ և պտուղները հասցնէ, և երբ կթելու
ժամանակը հասնէ՝ ընտանեօք և դաւակներով նորանց
սրտալից և բարդաւած յուռթի թերու տակը ու-
րախու թեամբ աշխատի և հիւղերի մէջ ժողովէ, պա-
ղատիաներ շինէ, միրգ չորացնէ, արմատէք համբարէ,
և ձմեռնային սրաշար պատրաստէ թէ՛ իւր տան հա-
մար և թէ՛ մրդավաճառ խանութպանների կրտսակների
համար:

Մի՛թէ հովիւները, որ աչքով տեսան իրանց հօ-
տերի ցրուիլը և մէջերէն սարարտ գառները Պարս-
կաց անյագուրդ կոկորդը մտնելը, որ գայլերի նման
էին նորանց վրայ յարձակում և գիշատում և շրտե-
ցնում ու սարերի և ձորերի մէջ գաղանների համար
պատրաստի կերակուր թողցնում, մտքերէն կ'անցու-
ցանէին, թէ մէկ օր-էլ պիտի հօտեր ունենան, խոյե-

րի և մարիների սերունդը տեսնեն, գառների սև,
սպիտակ ու խարտեաշ գոյներով ու բախանան, ու լերի
օստոսակով զուարճանան, խաշինքի կաթնով, կարա-
գով, մածունով, սլանիրով, կղով ու սոյի սակներով
կշտանան, նորանց փափուկ ու ճարպալի մսերով
յագենան, մինչ որ քաղցած, ծարաւ և փոշի հեղձոյց
գնում են հեռու և անդառնալի ճանասարհը և տես-
նում են, թէ ի՛նչպէս Պարսիկք գալիս են և յափըշ-
տակում գառները և ոչխարները, որոնք որ ջրէն ու
յափշտակութենէն ազատուած՝ դեռ ևս մնացել են
իրանց տէրերու ձեռին և տէրերն-էլ նրանց իրանց
կենցաղավարու թեան վերջին միջոց և ազաւէն են հա-
մարում և սոյն սլատճառաւ անխայում են ուտել,
խնայում են իրանցմէն և իրանց ընտանեքէն, բայց ան-
ողորմ Պարսիկք գալիս են համարձակ, մէկի տեղ եր-
կուսն են սունում, մորթում, քերթում, ուտում և
կրծած ոսկորներն ու փորի աղտեղութիւնը տիրոջ-
ների երեսին շարտում անողորմի հայհոյանքով:

Մի թէ մշակները, որ իրանց կեանքը անցնում էին
աշխատանքի մէջ իրանց քաղցր և սիրելի հայրենի-
քումը, կարող էին մտքելէն անց կացնել, թէ էլի կը-
գաննեն իրանց աշխատանքի մոլախոտուած ճանփան,
և գառնութեամբ վաատակած հայր ախորժութեամբ
կ'ուտեն իրանց զաւակների հետ և էլի առաւօտները
վաղայարոյց լինելով արևի ծագման հետ կանուխ ի-
րանց խրճիթներէն դուրս կուգան և երեկոյին յոգ-
նած և խոնջացած թռչունի նման շիւղը բերնին տուն
կըդառնան, իրանց ընտանեաց գիրկը, ուր որ իրանց
կանայքը և երեխէքը առաջ կըլաղեն ճովողելով ճրնճ-
ղուկների ձագերի նման բերանները բաց, որ հայրը
մէջը դնէ հայր և ևս այլ չի գոյնար թէ փոստայտու

Մի թէ քաղաքների և գեղերի մէլիքները կամ

տանուաւերը (որ կամ ժողովրդեան համախումբ
ընտրութեամբ, կամ իշխանների և խաների հրամա-
նով էին ընտրուում և հաստատուում, բայց պաշտօնէն
դուրս գալէն յետ՝ էլ չէին կորցնում ժողովրդեան
առջև յարգն ու պատիւը, թէ մէկ տարով լինէին
ընտրուած, թէ երեք, թէ եօթը կամ տասը, կամ
քանի տարով որ ժողովուրդը կամ իշխանութիւնը
կամեցած լինի և հաճեցած, և այն մէկը կամ տա-
նուաւեր անունը պահում էին և կրում առանց պաշ-
տօնի-էլ մինչև ցմահ, քանի որ կենդան էին) կարող
էին ակնկալութիւն ունենալ, թէ էլի պիտի նստեն
մէկ օր ծերերու ժողովքի մէջ և իրանց հայրենի ա-
ւանդութիւններով ժողովրդեան հովուութիւն անեն,
արգարութեամբ և իրաւամբ դատաստաններ կտրեն,
վէճեր դադրեցնեն, խաղաղութիւններ սերմանեն, ժո-
ղովրդեան համար բարի օրինակ դասնան, երիտա-
սարդների և պատանիների համար առաքինութեան,
բարեգործութեան առաջնորդ և ճանապարհ ցոյց տը-
ւող լինին, որ նրանց տեսնելու ժամանակը հարուստք
ու աղքատք միօրինակ պատկառեն, լաւերը նոցա մէջ
գտնեն իրանց ուղիղ վարքին և բարի բարքին համար
պաշտպան և ջատագով, իսկ վատերը նոցա ստուերէն
ևս դողան և որպէս սուրէ սասանին, իմանալով որ
նոցա ձեռքն է տուած այն գաւաղանը, որով որ նոքա
նորանց մէջ յանցանքը պատուհասեն և բարոյակա-
նութեան անպակասութիւնը ուղղեն և խրատեն:

Մի թէ ջրաղացպանները կամ ուրիշ աղօրեւան-
ները, որ իրանց աչքով էին տեսել, թէ ինչպէս Պար-
սիկք հուրն ու սուրը ձեռներումը՝ սյրել, կործանել,
քանդել էին իրանց աղօրէքը, ջրաղացների թումբերը
տակրել, ջրերը վայելցրել, հողմաղացների թեւերը
ջարդել, քարերը կտորտել և ջուրը ձգել, սրտերու-

մէջ կուտային, որ յոյսը ասէր թէ՛ էլի կ'ունենայք
ջրաղայքներ, էլի կ'աղաք ալիւր, էլի ձեր շարմաղուն
նաշիհով մարդիկ նկանակներ կ'եփեն, կըկերակրուին
և առաջաւորութեան հացը կըմատչի սուրբ Սեղան
և քահանայական կարգը կըմատուցանէ անարիւն սու-
տարագը և արժանատիները կըհաղորդուին սուրբ
Խորհրդին և նշխարները մասն մասն կըբաժանուին
ժողովրդեան :

Սայլաւանները, որ տեւան իրանց ձիերի և կոշ-
ների յափշտակութիւնը, իրանց սայլերի խորտա-
կումը՝ մի թէ կարող էին յուսալ, թէ մէկ օր-էլ
իրանց զոյգքը կըլծուին սայլին և անիւները ճանչա-
լով՝ գեղէ գեղ, քաղաքէ քաղաք կըկրեն վաճառու-
կանների բարիքը և ասրանքը. հինգը, տասը, քսանը
միասին հաւաքուած՝ սայլորդութիւն կ'անեն, կըկաղ-
մեն իրանց կարաւանը և սր կողմը որ երեսները դար-
ձրենն՝ այն կողմը կըտանեն առատութիւն և վտարութիւն,
և այն տեղի աւելորդը կ'առնուն և կըտանեն կըհաս-
ցրենն այնպէս տեղ, ուր որ կարօտ են նրանց և այն-
պէս իրանց կեանքի շատը անիւների վրայ անց կա-
ցնելով՝ իրանց հասած տեղերէն կըմերժեն, կըտարա-
գրեն սակասութիւնը և նուաղութիւնը, որ կեանքի
միւս մնացած մասը ապահոված՝ իրանց ընտանեաց
և զաւակների կեանքի հետ կցորդեն :

Նեոնակիրները, որ ամեն կողմերէն հաւաքվում
էին մեծ մեծ քաղաքների մէջ, որ նոցա բնակիչների
կարիքին պէտք դան, մի թէ կըհամարձակէին յուսալ,
թէ մէկ օր էլի պիտի այն ճոխ ու հարուստ վաճա-
ռականներին կամ մեծատուն քաղաքացիներին հան-
դիպին և նոցա ծանր ծանր բեռները իրանց ուսերի
և թիկանց վրայ դրած՝ տեղէ տեղ տանեն, որ նորա

վարձով իրանց տունն ու տեղը պահեն և իրանց գերդաստանը սնուցանեն :

Ենդէորդները և խաշնարածները գնում են խառն՝ իրանց ջուրէն, մահէն և յափշտակութենէն աղատված ընտանիքի և զաւակների հետ, տեսել էին իրանց անդեաների և խաշինքի անտէր մնալը, ցիր ու ցան ցնդիլը, շրաներով սրակսիլը և յափշտակութիւնով նուաղիլը, գետակուր լինելով սպառիլը. այժմ տեսնում են իրանց ողորմելի գերդաստանների կողկողագին լացն ու սուգը և նոցա մխիթարելու համար մի՞թէ կարող էին ասել, Սուս կայէք, Սասուած ողորմած է, էլի կ'ունենանք այն կովերն ու ցուլերը, այն զուարակներն ու երինջները, այն հորթերը և այն ոչխարների ու գառների հօտերը, կամ այն ուղտերամակները, ջորիների ջուգերը և էշերի նախիրները՝ մի՞թէ չգիտէին, որ այնքան ճոխութիւն շուտ չի հաւարուիլ. քանի՞ քանի սորա նախնեաց աշխատութեան պատու էին, որ որդւոց յորդիա անցնելով՝ իրանց ժառանգութիւն էին մնացել և իրանք-էլ օր ըստ օրէ աւելցնելով հասցրել էին այն դրութեան, որ դրութեան մէջ որ հասաւ նրանց Շահ-Սրբասի հրամանի շանթիկը և վեր 'ի վայր տապալեց նրանց անդեաներու և խաշինքնիրի պարերը և երամները, և իրանց, որ քաղցր ու անդորր կեանք էին վայելում իրանց հայրենի երդի տակ, հասցրուց այն թշուառ աղքատութեան և յետին տառապալիքութեան :

Որսորդները գլուխները կախ գնում էին՝ ձեռները ծոցերը դրած : Նրանց ձեռքէն խլել առել էին Պարսիկք իրանց հրացանները, դնդակները և վառօդը, նոցա թողել էին անդէն : Երկնքումը տեսնում էին, որ թռչունները երամ երամ, հոլաթե, սաւառնաթե և սրաթե լեզնում էին : Գուստրը աչքը արտա-

սուրբով լիքը՝ ասում է , ,Հայրիկ, մէկ տե՛ս, թէ ի՞նչ
սաղ է թոշում կամ բաղ՝ : Աշորմէ լի հայրը չէ համար-
ձակում աչքը երկինք բարձրացնել, որովհետև նորա
աչքին աշխարք մթնացել է. ո՛վ գիտէ, թէ իւր ըն-
տանեաց մէջ ն ո՛ւմն է կորցրել. փեսացու որդո՛ւն,
թէ հարսնացու դստերը: Քէսէտ զուակին մխիթա-
րելու համար ասում է. , ,Հա՛, դատրի՛կ, ես ես տես-
նում եմ, շատ լաւ որս է. Աստուած ողորմածէ, կ'եր-
թանք մեր տեղը, էլի կըբերեմ քեզ համար սյգալէս
սաղեր ու բաղեր՝ , բաց իր սրտումը ասում է , ,Սուտ
ես ասում, քեզ ո՛վ կուտայ օտարութեան մէջ այն
գնդակները, այն վառօղն ու այն հրացանը, որ մաղէ
չէր վրիպեցնում, որ դու կասուտ ամպերումը հաս-
ցընես արագաթիւ թռչունին ու ցած բերես. այն բա-
ները Երասխի միւս երեսում մնացին. այն օրերը Ե-
րասխի հոսանքների մէջ ընկղմեցան. գնա՛ Պարսկաս-
տանի տօթաղին և տաղախառն քամին կուլ տալու,
այն անտալատների մէջ, ուր որ հրալիր Սամ հողմը
Հայաստանի զովարար հովի տեղ է փչում՝ :

Մսագործները երբ որ մտքերն են բերում այն
գէր ու պարարտ մսերը, ոյն որ իրանք վաճառում էին
սուաջ, և սյժմ տեսնում էին իրանց ընտանեաց երես-
ների գոյնը, որ դալկահար էին դարձել քաղցածու-
թենէն՝ հառաչանքը սրտերի խորը տեղերէն վեր էին
թռչում: Ինչպէս ծխնելոյղ շնչահաններէն հնոցի կայ-
ծախառն մուխը, և ասում էին իրանք իրանց , ,Էլ ո՛վ
պիտի տայ մեղ այն օրը, որ մենք մեր խանութների
մէջ տեսնենք շուշանի և վարդի նման փայլած սպի-
տակ ու կարմիր մսերը կարթերէն կախած և անց ու
դարձ անողին բարձր ձայնով հրաւիրենք միս առնե-
լու մեր շիշակի աղբերն ու կողքերը գովելով. նորա
երիկամուկը և փափուկ մսաններու կտորները տուն

տանկէք, որ մեր ընտանիքը շամփուրի վրայ հաս-
ցրնեն և խորովածներով մեր սեղանը զարդարեն :

Դերձիկները գնում էին իրանց երեխանց հետ,
երբ որ տեսնում էին նորանց կամ այլոց մերկու-
թիւնը՝ մտքերն էին գալիս այն ժամանակները, որ
տարին տասներկու ամիս կարէն ու կարկրտանէն աչք
չըրանալով՝ ամենի համար զանազան հագուստներ
էին կարում, այժմ իրանք-էլ մերկ են, իրանց ընտա-
նիքն-էլ պատառոտուն հնոտիների մէջ քրձաղպեաց :
Ո՛վ պիտի տար նրանց այն պատառները և այն մե-
տաքսեաց կերպասները, որ կարեն ու կարկրտեն և
վարձ ստանան : Քէպէտ այնքան բաղձութեան մէջ
մերկանդամ, մերկամարմին տկորներ շատ կան, բայց
նոքա-էլ նրանց նման տնանկացել և սղքատացել են,
Պարսից ձեռքով են կողոպտուել և յափշտակուել .
վերարկուն արևելք են փախցրել, բաձկոնը արև-
մուտք, շապիկը հարաւ, վարափկը հիւսիս և այն մեր-
կութիւնը ծածկելու համար՝ ոչ թէ սալրշումի ըղ-
գեստներ պատրաստելու կարողութիւն ունին, այլ
մէկ կտոր մորթիի, սրտուի կամ քուրձի կարօտու-
թիւն. եղո՛ւկ են կանչում անցած գնացած ժամանակ-
ներին, երբ որ մէկ կանգուն, մէկ մկրատ, մէկ ասեղ
իրանց բոլոր դորձիքն էին, բայց իրանց կենցաղաւա-
րութիւնն էին ասլահում, բաղձամարդ քաղաքների
և մեծ մեծ աւանների և գեղերի մէջ հարուստների
նման բերկրալիբ կեանք էին անցուցանում, և ուրախ
էին հոգւով և զուարթ սրտով :

Ի՞նչ միտք պիտի անէին արծաթագործները և ոս-
կերիչները, որ մէկ ժամանակ Հայաստանի չքնաղ
տիկնանց և օրիորդների համար զանազան ոսկեղէն
զարդեր և արծաթի անօթներ շինելով՝ իրանց ըն-
տանեաց օրական սալրուտը և տարեկան պարէնն էին

Տայթայթում. այժմ՝ ո՛ւր են այն ճոխութիւնները, այն
հարստութիւնները: Փափկասուն տիկնայք և նոցա
մատաղաւուրց դուստրերը ընկել են չքաւորութեան
վիհը: Ե՛րբ պիտի նոքա ոսկու և արծաթի երկօր տես-
նեն. ե՛րբ պիտի նոցա միտքը դան կանայցի զարդա-
րանքը: Մի՛թէ քաղցածը միտքը կը բերէ ոսկի դօ-
տին կամ ականակուռ քառամանեակը, կամ ծարաւին
և մերկը կը յիշէ՛ն արծաթի կոնքը: Մի՛թէ տկլորը
կ'ասէ, «Երնէ՛կ թէ դո՛հարազարդ ապարանջան ունե-
նայի՞», կամ մէկ կտոր հացի կարօտը կ'ասէ թէ, «Կնչի՞
գեղեցիկ զմբուխտի օղեր ու դինգեր չունիմ»: Հա-
սարակաց էր անանկութիւնը. աղքատն այնքան չէր
կորցրել, որքան որ հարուստը: Բարձր տեղէն վէր
ընկնողը աւելի ցաւ էր զգում. խեղճութիւնը ամեն
տեղ ասրածուել էր և նորա ասլառնեաց համար ըս-
տառնալիքը զարհուրելի էին երևում մտածողների
աչքումը: Եւ ո՛վ կար, որ չըմտածէր:

Մտածում էր կօշկակարն-էլ, մտածում էր գտակ
կարողն-էլ. թէպէտ մէկ խիժան կամ մէկ ասեղ ու
թ'ըլ գտնելը շատ դժուար չէր, բայց ո՛ւմ համար
պիտի կարէին այն կօշիկները, կամ ո՛ւմ գլխուն դը-
նէին այն գտակները: Նա որ հաց չունենայ ուտելու,
մի՛թէ ոտքը բորիկ և գլուխը բայ չէ կարող շրջել
դրնէ դուն մաւրալու: Կ'նչ յոյս ունենայ արհեստա-
ւորները քիչ են: Կ'նչ յաջողութեան պիտի յանկարծ
հանդիպէին հայերը, որ երբ տեղ հասնեն՝ իսկոյն
սկսեն իրանց սյսպիսի մանր մունր պակասութիւն-
ները հագալ, գտակների և կօշիկների հարկաւորու-
թիւն զգալ: Բացազլուխ և բոկոսն ման գալը դեռ
ևս աղքատութեան ծայրը չէ: Այն է մարդու աւելի
չարչարողը, երբ որ սովատանջ և սովալլուկ՝ մէկ կը-

տոր հայցի վրայ հազար աչք կըտեսնէ, յառած ընե-
ռած, և երբ որ որովայնը խոր բանս թիւնը դործ ա-
ծելէն յետ՝ տեսնելով որ մէկ դարման չլիցայ՝ կըսկսի
խոր իրաւունքէն հրաժարուիլ և միւս անդամներին
էլ խոր նման դատարկայնել : Այն ժամանակը, երբ
որ աչքը կըսկսի մթնանալ, ձեռները թուլանալ, սա-
ները տկարանալ և մարմնաց ծանրութեան տակը ծալ-
վել, այնժամանակը, երբ որ աշխարհը կըսկսի նորա
գլխուն սրտուտ գալ, ինքը ոչինչ չի տեսնիլ, չի լսիլ,
միայն կ'իմանայ, որ ներքսէն մէկ ուժովն աղաղակ
է լալում թէ : «Տուր, որ ուտիմ, ապա թէ ոչ ինձ
էլ քեզ-էլ կըստանեմ» : այնժամանակը ոչ թէ միայն յո-
ժար կըլինի գտակը տալ կամ կօշիկը, այլ բոլոր ըս-
տացումքը, դուստրը, որդին, կիներ և խոր խիկ
կեանքը, միայն թէ մէկ փշուր հայ առնու : Այս է
մտածում սղնձագործն-էլ, քարահատն-էլ, սյս է մտա-
ծում կաւագործն-էլ, բրուան-էլ : Սպա ամենքը ի-
րանց արհեստն այն ժամանակն են կարող դործ ա-
ծել, երբ որ աշխարհը ծաղկեալ լինի խաղաղու-
թեամբ, հանդատութեամբ և անդորրութեամբ. քա-
ղաքները, գիւղերը, գիւղաքաղաքները, ամանները
լեքը լինէին բաղմամարդութեամբ, տները շէն լինէին
բնակիչներով և նրանց ճոխութիւններով : Երբ որ
տունը հաստատ է հիւսի վրայ՝ այնտեղ սղնձագործը
կ'ունենայ նորա յղիութեան մասնակցութիւն, նորան
բրտի անօթների տեղ սղնձեղէն կ'ապսպրեն և նա
նորա վարձով խոր կենցաղովարութիւնը առաջ կը-
տանի : Կաւագործն-էլ, բրուան-էլ, քարահատն-էլ
հայ կըդանեն, ուր որ կայ նոցա արհեստակեր-
տումներին կարօտութիւն և հարկաւորութիւն. երբ
որ մարդիկ գեանափոր այրերէն դուրս գան՝ աղիւս
էլ պէտք կըլինի տուն շինելու. համար, քար-էլ պէտք

կուգայ հիմունքը դնելու համար, աստղադործներ
և փայտալաճառներ-էլ սէտք կը լինին յարկերը ծած-
կելու համար, կարասներ, բղուղներ սէտք կը լինին
զինին ու ձէթը, եղն ու սլանիրը մառաններումը սր-
հելու համար: Գոները, առաստաղները, արկղները,
դարեկները, սրահարանները, երեսանց օրօրոյները
շինելու համար՝ սէտք կը լինին հիւսներ, փայտա-
գործներ, ճախարակագործներ, աստղադործներն-էլ,
փայտագործներն-էլ կ'ունենան առուտուր: Այս ա-
մենը կասուած են աղատութեան, խաղաղութեան և
շէնութեան հետ:

Այս եթէ մարդիկ հաղիւ կարողանան գտնել
խորափիտներ՝ նոցա ինչ հարկաւոր կը լինին քարա-
հատները, աղիւսագործները, ճարտարապետները,
երբ որ դժուարութեամբ ձեռք հասցընելու լինին
յարկածածուկ տեղերի, ուր որ գոհ լինին, թէ կա-
րողանան գետնախշտի կեանք վարելու դաղանների և
սնասունների նման՝ ո՛րտեղայ սխտի նոցա միտքերը
գան աթոռներ, նստարաններ, տախտեր, սեղաններ,
հայելիներ, գոյնզգոյն առաստաղներ, սլատուհաններով
զարդարած որմեր, դրուադներով սերձացած դռ-
ներ, լուսամուտներով շքեղացուցած ձեղունահաններ,
տախտակամած երգերով և յատակներով վայելչացու-
ցած սրտշգամբներ և վերնացարկ դասիկաններ:

Այս ամենը հայերը թողել էին իրանց քաղաք-
ների մէջ: Երասխը ընկել էր նոցա մէջ և նոցա
անցեալ կեանքի մէջ: Միայն յիշատակների մէջ էր
մնացել այն երջանիկ կեանքը:

Մուսնալ է հարկաւոր այն ապարանները, այն
մեծաշէն դարպասները, այն բազմաշար կ'տները, այն
վիմարդեան վայելչասրահ տաճարները, այն դմբե-
թաղարդ եկեղեցիները, այն ճոխ ու հարուստ չըք-

նաղագեղ շինուածները և մտածել այն աղքատութեան և տառապակիր կեանքին համար, որոյ մէջ դեռ ևս նոր են մտնում նորա, որոնք ողջամբ անց են կացել Երասխ և դեռ ևս շատ հաղարբ և բիւրբ կան, որ սուջները միայն Երասխի ջուրն են տեսնում և անձանօթ են այն անանկութեան, որոյ մէջ պարանոցաթաղ են եղել հաղարբ և բիւրբ և ոմանք էլ դեռ ևս ջրի մէջ լող տալով՝ նոր են սկսում ըզգալ անողոր ճակատադրի ճանկի ծանրութիւնը :

Երդէն առաջաւոր նախընթացները, որ այն թշուառ դաղթականութեան յառաջընթաց կարասեաներն էին, ուղտերով, ջորիներով և էշերով, ձիերով և եղներով, գրաստներով կամ սայլերով, բռքան որ կարողացել էին աղատել կամ ջրէն կամ Պարսից ձեռքէն սնձնասպահ լինելով և անմխաս հասցընել ցամաք՝ հասել էին առաջին իջևանի տեղը, որն որ նշանակուած էր առաջին օրուան համար, որ այնտեղ սխալի դաղթականութիւնը այն անմտանալի գիշերը անց կացնէր : Մի՛թէ սոցա մէջը լուել էր սուգն ու կոծը, մի՛թէ սոցա մէջ դաղարել էր ողբն ու լուսը, ո՞վ գիտէր թէ՛ ո՞վ ում գլուխն է լաց լինում, արդեօք կի՞նն է կորցրել մարդուն, արդեօք մարդն է կորցրել կնկան, արդեօք հայրն է կորցրել որդուն, արդեօք որդին է կորցրել հօրը, արդեօք մայրն է կորցրել դստերը, արդեօք դ՞ուտորն է կորցրել մօրը, ամենքը կողկողում են, ամենքը կականում են, ամենքը արտաալում : Դեռ ևս նոր են ոտք կոխել պանդխտութեան մէջ, դեռ ևս նոր են անց կացել ջուրը, դեռ ևս առաջին օրն է, որ եկել են այս երես :

Թէպէտ շատ օր էր, որ իրանց տներէն, տեղերէն, հայրենիքէն հեռացել էին և վարուած, քշուած բեր-

վել էին Արարատեան դաշտերը, բայց դեռ ևս չէին
 հասկանում, թէ ինչ ներդաժիւններ կային նոցա
 առջևը: Ամեն մարդ կարծում էր թէ՛ խել է դնում
 կամ ախտատեղի. ամեն մարդ ինչ որ կորցնում էր,
 առնում էր՝ այս վերջին վստարս է, մէկ-էլ չի ստատա-
 հիլ: Երբ որ տեսան թէ՛ մահն ու կեանքը մէկզմէ-
 կու ձեռքէն են խլում իրանց զոհերը և աւարները,
 երբ որ տեսան թէ՛ ինչ որ խնայում է ջուրը՝ Պար-
 սիկք են յափշտակում, բացուկցան նրանց աչքերը,
 խնայան թէ՛ ինչ խորոյտաակ անդնդասոյղ վիհ կայ
 առջևները և յուսահատութիւնը սխառեց նոցա չորս
 կողմէն:

8

Այստեղ խնայան հայերը, որ լաւ կ'անէին, ե-
 թէ միասին հաւաքուէին և Պարսից դէմ թուր հա-
 նէին, փոխանակ բնծաներ և սարդակներ տալու՝ սուս-
 բիր և արձձէ գնդակներ շարձաէին: Ե՛նչ սխալի վի-
 նէր գործ վերջն սրտ թիւնը: Եթէ յաղթէին՝ այն
 է որ Պարսիկք կը հեռանային և (սմանցիք կը հաս-
 նէին, ինչ որ լինելու էր՝ այն կը լինէր. իսկ եթէ
 յաղթուէին՝ այն է որ կը կատարուէին և իրանց
 ինչքը և ստացուածքը և զուակները կ'ընկնէին Պար-
 սից ձեռքը: Մի թէ որ Պարսից չ'ընդդիմացան՝ քիչ
 կատարուեցան, քիչ գերի տուին, քիչ աւար կատու
 և կողոպուտ թողին թշնամեաց ձեռին: Հայերը սյս-
 տեղ իրանք իրանց դաւեցին, իրանք իրանց ազգու-
 թիւնը դաւաճանեցին, իրանք իրանց բարերազգու-
 թեան դարան գործեցին:

Այնքան անհամար բազմութենէն հաղիւ թէ քան
և հինգ հազար դերգաստան ողջամբ տեղ հասան,
և խորին Պարսկաստան պանդուխտ դնացին.....

Հայերը անց կացան վերջօպէս Երասխի այն ե-
րեսը, ետևներէն անց կացան Պարսից զօրքը և ամենի
ետևէն անցաւ ինքը Շահ-Աբբասը: Այս արիւնոուշտ
բռնաւորը աչքով տեսաւ, թէ որքան դիակունք լեղ
էին տալիս Երասխի կոհակների մէջ և այնքան կամ
աւելի-էլ պատկոտած էին Երասխի միւս երեսին ցա-
մաքի վրայ՝ պատերազմի տեղի պէս. չէր հարցնում
անօրէնը, թէ ո՞վ է նրանց կոտորել: Մանկունք կա-
նայք, աղջկունք, պատանիք, պատանեկուհիք, երի-
տասարդներ, ծերեր, աշխարհականներ, կարգաւոր-
ներ՝ ակլոր ու անթաղ ընկած էին ճանապարհի վրայ:
Մի՞թէ չիմացաւ անգութը, որ սոքա ամենքը զոհ են
եղել Պարսից անօրէնութեան. մի՞թէ չիմացաւ որ՝
նոքա այն պատճառաւ են կոտորուել, որ Պարսիկք
նոցա աւարներով ճոխանան: Այս՝ պատերազմի մէջի
կոտորուածք չէր: Այստեղ մէկը անդէն, միւսը սպա-
ռապէն, մէկը հլու, հնազանդ, միւսը յանգուզն, ան-
ողորմ: Մէկը խլել է, յափշտակել է, կողոպտել է,
մերկացրել է. միւսը տուել է ինչքն-էլ, ստացուածքն
էլ, զաւակներն-էլ, ընտանիքն-էլ, կեանքն-էլ: Ինչ
ասաց իւր սրտի մէջ մոլեռանդ մահմետականը.
Ինչ ասաց իւր մերձակայ իշխաններին, երբ որ տե-
սաւ այս ողորմ տեսարանը. մի՞թէ գալարեցան աղիք-
ները. մի՞թէ գելուեցան երիկամունքը. մի՞թէ կսկըծաց
սիրտը. մի՞թէ խարշուեցան, տոչորուեցան լերդ ու
թոքը. ո՛չ. ժպտաց անհաւատը և ծիծաղելով ասաց՝
,,Ղօչա՛ղ զղլրա՛շ“:

Ահա այսպէս էր ամեն ժամանակ-էլ Հայերի թշուա-
ռութիւնը: Քանի՞ անգամ Հայաստանը մտաւ, ելաւ օ-

տարնների ձեռք քանի՞ անգամ նորա բնակիչները խըմեցին դառնութեան բաժակի մըուրը, միշտ այս է եղել վերջը, որ թշնամին նորա թշուառութիւնը տեսնելով, կարծել է թէ՛ այն իւր քաջութեան յաղթանակն է:

Պիտի տակք ,,Հայերը տկար էին, անզօր էին, չէին կարող ոչինչ անելու“: Ես կ'ասեմ. Չուր է ձեր կարծիքը և սուտ է բոլորովին, թէ Հայերը իրանց զօրութենէն ընկած էին: Հայաստանը այս սուերածէն յետ էլ, այս քանդութենէն յետ-էլ, այս ամայութենէն յետ-էլ, էլի ունեցաւ բազմամարդ բնակութիւն, էլի նոցա մեջէն յառաջացան քաջ որդիք: Երհ-Ս. բրատի անօրէնութենէն յետոյ հարիւր քսան տարի որ անց կացաւ՝ տասնութը դարու սկիզբը բարերեր և լեռնային Ղարաբաղու երկիրը, որ Երասխ և Կուր գետերի մեջ է և բաղկանում է Արցախի, Սիւնեաց և Ատեւաց աշխարհներէն, որ անմարդարնակ անապատ էր շինել Երհ-Ս. բրատը, բացի հարիւր-հազար մահմետական բնակիչներէ, ունէր երկու հարիւր հազարէն աւելի Հայազգի ճոխ, հարուստ և քաջ բնակիչք (թէպէտ և հարիւր տարի առաջ ամայի էր): Ղարաբաղը Հայաստանի մէկ նահանգն էր, որ բաժնուած էր հինգ մէլիքութիւն՝ Չարաբերդ, Գիւլիստան, Ղարանդայ, Խաչէն և Գիղակ, որոնց կառավարողք էին մէլիք անունով հայազգի քաջ իշխանք: Թողունք այն, թէ այս մէլիքները ինչպէս ընդունեցին Մեծին Պետրոսին Ռուսաց Կայսերը, երբ որ նա եկաւ Գարբանդի վրայ, Գաւիթ-Բէգ Սիւնեաց հայկազն իշխանը 1722 թուին Երասխի գետափումը հաւաքեց մէկ քանի հարիւր մարդ և նրանցմով Հայերի համար մէկ անկախ իշխանութիւն հիմնեց և դէմ դրեց հաղարաւոր և բիւրաւոր Պարսից և Օսմանցոց համանգամայն:

Մինչ Գաւիթ-Քէզը այս քաջութիւններն էր անում մէկ կողմումը՝ միւս կողմումը նորա դաշնակից զօրապետները՝ Ավան-Խան-Միրզա և Ավան-Խան-Իւզբաշի պաշտպանութիւն էին անում Ղարաբաղի սահմանադըլութիւններին : Վեց տարի քշեց անյարթելի Գաւիթ-Քէզի տիրապետութիւնը, որին օգնական գըտնուեցան ազգասէր Մէլիք-Փարսաղանը, անսլարտելի Մխիթարը և դիւցազնական Տէր-Աւետիքը : Եւ երբ որ Գաւիթ-Քէզը վախճանեցաւ իւր ծերութեամբ, նորա տեղ ընտրուեցաւ քաջ և արի Մխիթար զօրապետը, որ քանի տարի տիրեց :

Նաղիր-Շահի ժամանակը, որ տևեց 1722էն մինչև 1744, Ղարաբաղի մէլիքները աւելի հաստատութիւն և արտօնութիւններ գտան և նոցա իշխանութիւնը որդւոց յորդիս տևեց մինչև այնժամանակ, երբ որ այն մէլիքների վերջինքը Սանահնեցի Արղութեան Յովսէփ արքեպիսկոպոսի բանադնացութեամբ և գործակցութեամբ ընդունեցին Սկատարինեայ Ռուսաց Բ Կայսերութեւոյ հպատակութիւնը, որ ժամանակ որ Ավան-Խան իշխանն-էլ Աւտէացւոց երկրէն գաղթեցաւ Հաշտարխան : Արեմն Հայերը այնժամանակն-էլ, երբ որ Շահ-Աբբասի հրամանաւ զոհ էին դառնում հուրի, սուրի և ջուրի՝ կարող էին իրանց պաշտպանել, ինչպէս որ ամեն ժամանակ էլ, երբ որ կամեցել են՝ կարողացել են :

ՆՈՐ-ՆԱԽԻՋԵՒԱՆԱՅ ՀԻՄՆԱՐԿՈՒԹԻՒՆՆ

Ե Ի

ՏՍԻՐԻԿԵՍՆ ՀՍԵՆԸ

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

1911

LIBRARY

... արտաքին հարաբերությունները ...
... արտաքին հարաբերությունները ...
... արտաքին հարաբերությունները ...
... արտաքին հարաբերությունները ...
... արտաքին հարաբերությունները ...

ՆՈՐ ՆՍԻՒՋԵՒՍՆՍՅ ՀԻՄՆՈՐԿՈՒԹԻՒՆԸ

ԵՒ

ՏԱՐԻԿԵՍՆ ՀՍԵՆԸ

այսատանի ալէկոծութեան ժամանակը, երբ
որ Հայոց ազգը մեծ մեծ բաղձութիւններով
դուրս էր գալիս իրա հայրենիքէն և օտար աշ-
խարհների մէջ էր սրարաւում ու գտնում իրա հա-
մար հանգիստ բնակելու տեղ, հետևելով նախնեաց
տխմար առածին, թէ, «Յիմարք զհայրենիս խնդրեն
և իմաստունք զհանգիստ», հին դարերէ սկսած շատ
Հայեր բնակուել էին Խրիմի մէջ, որ Տաւրիկեան թե-
րակողի ևս կոչւում է:

Այս բարեւի երկիրը ծանօթ էր Հայերին Քրիս-
տոսի աշխարհ գալէն շատ առաջ, դեռ ևս Արշա-
կունեաց թագաւորութեան հզօր ժամանակը, երբ որ

Արարատեան զօրքը և Ասքանազեան գնդերը Միհրդատի զօրաց հետ զինակից լինելով՝ իրանց բազկի ահն ու դողը տարածուաւ էին այն տեղերումը, ուր որ Եւրոպա և Ասիա մօտենում են մէկզմէկու՝ Սև ծովի և Միասիա ծովակի (Աղախի կամ Աղովեան ծովի) խառնուած նեղուցումը :

Ինչպէս երևում է, եղել է այնպիսի ժամանակ, որ այս նեղուցը դեռ ևս չէ եղել. Սև ծովը և Միասիա ծովակը մէկզմէկէ բաժան էին. Տաւրիկեան երկիրը և Թամանը մէկմէկու հետ կից էին. նեղուցի տեղումը եղել է կիրճ, որ այժմ (Թերևս) աղաւաղեալ անունով Կերչ է ասվում :

Հայաստանի բնակիչք և Միհրդատի երկիրների աղգերը, բայի ծովային ճանապարհներէն, այս կիրճով ևս ցամաքային հաղորդակցութիւն են ունեցել մէկ մէկու հետ: Արասը, որի միայն աւերակը կայ այժմ, Հայի յիշատակարանի նման է: Դեռ ևս Աաղարշակ Ա օրերումը (Թողունք մեծին Տիգրանայ աշխարհակալութիւնը) Հայաստանի ծայրը հասած էր մինչև այժմեան Չոնամսոսի երկիրներին. ոչինչ երկրացելի չէ, որ և Թամանը Հայոց քաղաք լինի եղած: Աաղարշակի որդի Արշակ Ա ևս առաւել ամրացուց այն տեղերումը Հայոց տէրութիւնը, մինչև նորա որդի Արտաշէս Ա իւր դուստրը, Արտաշամայ դշտոն, Միհրդատին հարանացնելով՝ տուեց նորան Արաց բղեշխութիւնը և նրամով հիմք դրեց Պոնտոսի թագաւորութեան, որոյ մէջ էր և Տաւրիկեան թերակղզին :

Օարմանք չէ, որ Հայերը վստահութեամբ, ինչպէս իրանց համար ծանօթ երկիր, Հայաստանէն եկել են այս աշխարհը, նախ որ՝ Հայերը քան զայն աւելի հեռու երկիրներ-էլ են տարել իրանց գաղթականու-

Թիւնը և երկրորդ որ՝ Տաւրիդա խորին հնութենէ սկսած՝ եղել է գաղթականների ապաստանի: Դեռ ևս Յունաց դիւցազների ժամանակը Ագամեմոնի դուստր Խիզենիան այստեղ գտաւ իւր անձին դադար վտարանդութենէ՝ Անասիդ չասառածուհւոյ մեծագանձ տաճարի մէջ, քրմուհի կարգուելով և սլանդուխտ օտարականներին զոհ անել օրինադրելով, որով Տաւրիդայի անունը մնաց «անհիւրընկալ»: Այս տաճարը կողոպտելու մտքով էին եկել երկու Յոյն քաջարիք՝ Խիզենիաի եղբայր Օրէստը և նորա ընկեր Պիլատը, որոց անունները աննախանձ բարեկամութեան և մտերմութեան օրինակ են դարձել աշխարհի երեսին: Այն անաստական տաճարի տեղումն է, ասում են, այժմեան Ս. Գէորգեաց եկեղեցին Յունաց՝ Պալլադիայումը: Բայց այն անհիւրընկալութիւնը չըկարաց արգելք լինիլ, որ Յունաց գաղթականները չըտարածուէին Տաւրիդումը: Մարմատացոց ժամանակը, նորանց ձեռքէն առաւ այս երկիրը Միհրդատ: Նորամէն խլեցին Հոռմացեցիք: Սրանցմէն մնաց ժողանդութիւն Քիւղանտեան կայսերութեան, և սրամով յատնուեցաւ որ՝ անհիւրընկալ անունը պատահաբար էր դրուած Տաւրիդային, և նորա ծովափնեաց քաղաքները շատ յարմարութիւն ունենալով առևտրական գործերի Սև, Միջերկրեաց և Միասիս ծովերի շրջակայ աղբերի հետ՝ Հայոց վաճառաշահ աղգի համար, վաղնջուց ժամանակներէ սկսած, դարձել էին հիւրընկալ և հայրենիք:

2

Որովհետև հնախօսութիւնը կարօտ է ստուգութեան և փաստերի, այդ պատճառաւ զանց առնե-

լով այն դարերը, որոնց վրայ դեռ ևս պատմական
խուղարկութիւնը չէ անուել իւր լուսոյ շողերը, դանք
այն դարուն, երբ որ Քէնուայիք տարածեցին իրանց
առուտութիւնը և իրանց աշխարհակալութիւնը հին կի-
սազնդի հեռաւոր տեղերումը:

Այս Ետալացի ազգը, որ Քէնուա քաղաքէն դո-
յացուց և կազմակերպեց մէկ այնպիսի հասարակա-
պետութիւն և այնպիսի համաշխարհական վաճառա-
կանութիւն, որի նմանը տեսած չէր աշխարք ոչ Տիւ-
րոսէն և ոչ Կարիեգոնէն, երբ որ երկոտասաներորդ
դարումը ևկաւ տիրապետեց Տաւրիդային՝ այնտեղ
դտաւ վաճառական Հայերի մեծ քաղմութիւն: Կա-
ֆա քաղաքը (որ Յունաց տէրութեան տակ կոչուել է
Փէոդոսիա, իսկ Տաճկաց ձեռին յետ ժամանակ սու-
վեցաւ Քէֆէ) ունէր իւր մեջ մինչև հարիւր հազար
բնակիչ հոյ: Երեքասան և չորեքասաներորդ դա-
րերումը այս քաղմութիւնը և՛ս առաւել աճեցաւ,
նախ՝ երբ որ Սարայ քաղաքէն (Հին Հաշտարխանէն)
Հայերը թաթար ազգէն նեղանալով նրանց դէմ թուր
հանեցին և մեծ ամբոխներով փոխադրուեցան և ե-
կան Տաւրիդա, և երկրորդ՝ երբ որ Կանկթամուրի
դէնքը ջարդուփշուր արաւ ոսկեղէն Օրդու ի թագա-
ւորութիւնը:

Հայերի բնակութիւնը, բացի Կաֆաէն, էին Սու-
դաղ կամ Կաղարաթ և ամեն ծովափնեայ քաղաքները՝
Սեվաստապոլ (Ախեար), Եփսոստորիա (Կէօղլէիլէ), իսկ
թերակղզու միջերկրեայ տեղերումը բնակուել էին
այն քաղաքների մեջ, որոնք որ Տաճկաց կամ թա-
թարի ժամանակը, երբ որ Տաւրիդան Խրիմ կոչուե-
ցաւ, ասուեցան Ղարասու-Քաղար, Ախմեջիթ (Սիմ-
ֆերապոլ), Էսկի-Խրիմ, ՊաՏէտարայ, Օրբաղար,
Չալթըր, Հորդալանք, Նիսպիթա, Մեծ-Սալա, Սուլ-

Թան-Սալա և շատ քաղաքնէր ու գեղեր իրանք նորէն հիմնեցին և նրանց անունը դրին Հայաստանի անուններէն, որոնցմէն քանի հատը ասուեցան Նախիջևան և Նախշուան: Հայերի բազմութիւնը և նոցա առուտուրը ոտքի կանգնեցուցին Տաւրիկեան երկրի վաճառաշութեան դործունէութիւնը և այս թերակողին, որ Բիւզանտեան բանութեան տակ մէկ աղքատ խորշիկի էր նմանում՝ անսովոր և անակնկալ յառաջադիմութիւն ստանալով՝ հարստացաւ և դարձաւ մթերանոց եւրոպական ճոխութեանց:

Հայոց ազգը այնքան շատ էր այս երկրումը, որ նոցա եկեղեցական վարչութեան համար երկու առաջնորդութիւն սահմանուեցան: Կաթախ առաջնորդի իշխանութեան տակն էր և թրակիոց վիճակը*): Հազարէն աւելի եկեղեցիներ ունէին Հայերը: Յակոբայ Խրիմեցւոյ ազգահամար ճիւղագրութիւնը ընդունված է կանոնադրքի լրութեան մէջ:

Տաւրիկեան երկրի վաճառական Հայերը իրանց առուտուրի պատճառաւ՝ սկսան Հայազգի դործակատարներ պահել Քալիցիաի, Մաճառստանի, թրանսիլվանիաի, Մօլդաւաի, Աալաքիաի, Բուքովինաի Լիթուաի, Պոլօլիաի և Բաննաթի մէջ և այստեղէն սկսաւ Հայոց ազգի այն երկիրներումը շատանալը, որոց աւելի բազմամարդ բնակչութիւններն էին Չեռնօվիցա, Կամենիցա, Ստանիսլաւօլ, Ամբերգ կամ Եւլօլ և Աարշաւ: Այս քաղաքները Տաւրիկեան Հայերի շէնցուցած և հայազգի բնակիչներով լրացրած են, որով իսկ Տաւրիկեան Հայերը նոցա նախնիք պիտի համարուին:

*) Ինչպէս որ Ս. Փրկչավանքի եկեղեցւոյ գմբէթի մէջի կողմէն բուրժակը գրուած է գրուակածն գրով հայերէն ստանաւոր յիշատակարան:

Հայերը նոյն յաջողութիւնը և նոյն յառաջադի-
մութիւնը ունէին թէ՛ առուտուրի և թէ՛ այլ քա-
ղաքական գործերի մէջ և այն ժամանակ, երբ որ Ար-
նեակեցիք եկան և Քէնովայիները ձեռքէն առին Տաւ-
րիդան: Բայց Արնեակի վերջին Հիւսպատոսի անըզ-
գամութիւնները ստիպեցին Հայերին՝ հրաւիրել Տաւ-
կայ և նրանց անձնատուր լինել: Սակայն երբ որ
մահմետականք տիրապետեցին այս երկրին և անուը
դրին «Առիմ» կամ «Խորմ-Աղտախ»՝ Հայերի մէջէն շատ
իշխանաւորք իրանց բարեացակամութեան փոխադարձ
ստացան այն, որ զո՛հ գնացին նոցա բարբարոսական
արծաթասիրութեանը: Այս սրտաւռու Հայերը վա-
խենալով այնուհետև նոցա մոլեռանդ անօրէնութե-
նէն՝ սկսան օր ըստ օրէ ցրուիլ: Բայց դեռ ևս շատ
հայազգի երևելի գերդաստաններ կային Տաւրիկեան
քաղաքների մէջ և մեծ բազմութիւն Հայոց գտնուե-
լէր ծովափնեայ տեղերումը և նոցա լայնածաւալ առ-
ուտուրը պատճառ էր տալիս Տաւկայ՝ Քէֆէ քաղաքը
երկրորդ Ստամբուլ անուանելու, իսկ Երոստայոց՝
Armenia maritima այսինքն՝ Ծովային Հայաստան:

3

Եյսպէս ծաղկեալ վիճակի մէջ էր Տաւրիկեան
երկիրը Քաթար-խանի իշխանութեան տակ, երբ որ
Եկատերինա Բ Ռուսաց Կայսերուհւոյ յաղթակիր
զօրքը մտաւ Տաւրիդա: Այս զօրաց ընդհանուր հրա-
մանատար և սպարապետ էր բարերաստիկ իշխան
Պատեօմկին, մականուանեալն Տաւրիկեան, որին ու-
ղեկից և հաճոյարար անձնանուէր սաշտօնեայ էր Ռու-
սաստանի Հայոց առաջնորդ Սանահնեցի Յովսէփ արք-
եպիսկոպոս Երկայնարագուկ-Արղութեան: Պատեօմկին
կամենում էր Սև ծովի շրջակայ դաշտավայրումը հիմ-

ներլ նոր Ռուսաստանի գաւառը և մեծ սէր ունենալով նոր նոր քաղաքներ շինելու՝ արդէն պատրաստել էր Քերսոնի, Նկատերիինօսլալի և Նիկօլայեվի ձևագրութիւնը և սկսել էր նորանց հիմնարկութիւնը: Յովսէփ արքեպիսկոպոսը, հասկանալով նորա քաղաքաշինութեան սէրը՝ կամեցաւ իւր գլուխը ցոյց տալ նորա իդէաներուն ջերմեռանդ և անձնադիր գործակից, մտքումը դրեց Տաւրիդու Հայերէն գաղթական դուրս բերել, նոր քաղաք շինել, որ Պատեօմկինի շինած քաղաքների թիւը աւելանայ և ինքը ասուի հիմնադիր այս ինչ և այն ինչ քաղաքի: Ճոռոմարան կարգաւոր, որոյ առջևէն էր դնում աւագափող հրեշտակի նման «աղգասէր» անունը, գտաւ իւր գաղափարներին ձեռնտու և օգնական Տաւրիդու բնակիչ Հայերի մէջէն շատ հողևորական և աշխարհական անձինք, որք սկսան Հայերի մէջ քարոզել թէ՛ «Կաւ կըլինի, եթէ մենք խնդրենք Հայոց արքեպիսկոպոսի միջնորդութեամբ Ռուսաց Սպարապետին, որ նա մեզ Տաւրիդայէն Ռուսաց տէրութիւն գաղթեցնէ»: Տաւրիդոյ երկիրը արդէն Ռուսաց տէրութիւն էր, և ով որ կամենար խորին Ռուսաստան երթալ և բնակուիլ՝ նորա համար բաց էր դուռը. Աստրախան, Ղզլար, Մոզդոկ, Մասկուա, Պետերբուրգ հայարնակ քաղաքներ էին Ռուսաստանի մէջ, մէկ տեղէ միւս տեղ երթալու համար՝ ինչ հարկաւոր էր Սպարապետին խնդրել և արքեպիսկոպոսին միջնորդ բռնել: Այլ ուր կամենար՝ կարող էր երթալ. չըկամեցողներին ինչ հարկաւոր էր տեղերէն շարժեցնել:

Մերմանեցին խեղճ Հայերի մէջ մէկ նոր հոգս և աւելի ազդու դրդելու համար՝ համբաւեցին, թէ Ռուսաց զօրքը մնալու չէ Տաւրիդայումը և Տաւրիդան Ռուսաց իշխանութեան տակ պահելու չէ, այլ պի-

տի դարձեալ թաթարներին յանձնեն և իրանք Ռուսաստան դառնան :

Եթէ իրաւ սյուսէս-էլ լինէր (որ անհնարին էր) սյսինքն՝ Ռուսաց զօրքը թողնէր Տաւրիկեան երկիրը և վերադառնար Ռուսաստան՝ Հայերը ինչ երկիւղ ունէին, ո՛չ ապաքէն առաջ-էլ թաթարի ձեռի տակն էին, էլի սցնսէս սլիտի մնային : Այլ Հայերի մէջէն ոմանք (և ոչ ամեն Տաւրիգոյ բնակիչ Հայկազունք) վախենալու տեղ ունէին, սնքա կարող էին գաղթել Ռուսաստան, եթէ իրաւ Ռուսաց զօրքը կամենար Տաւրիգան թողնել թաթարների իշխանութեան տակ, իսկ միւս Հայերը կարող էին մնալ :

Ռուսաց զօրքը Տաւրիկեան երկիրները մտնելու ժամանակ, անհնար էր, թէ Հայոց աղգէն ջերմեռանդ ծառայութիւն չլտեանէր և քրիստոնէսութայել օգնութիւն չըզանէր, մանաւանդ երբ որ իրանց հաւատարիմ Յովսէփ արքեպիսկոպոսի նման մարդ այն զօրքին ուղեկից էր և Հայերը դեռ ևս մտապած չէին այն անդթութիւնը, ինչ որ արել էին Տաճիկները, երբ որ Հայերի օգնութեամբ տէր եղան Տաւրիկեան երկրին : Յովսէփ արքեպիսկոպոսի աղղկցութիւնը, թէ՛ անձնովին և թէ՛ գործակատարների սատարութեամբ, շարժելով հին յիշատակները՝ շինել էր շատ հայաղղի Տաւրիկեցոցմէ սպարաւատական և քաջայարմար միջոց, որով թաթարների ամեն որոգայթները յայտնվում էին, Ռուսաց զէնքը յաղթանակում էր, Օրի անառիկ կարծուած դուռը սպաւերազմի երկաթի բանալիով բացուեցաւ և բոլոր թերակղզումէջ բնդունուեցաւ Ռուսաց ցանկալի հովանաւորութիւնը : Այն Հայերը իրանց մտերմութեան և սրտեռանդ աշխատութեան փոխարէն, Յովսէփ արքեպիսկոպոսի միջնորդութեամբ, ՚ի հարկէ, մեծ մեծ պար-

դեներ ևս ստացել էին Ռուսաց երախտագէտ տէրութեանն : Այս մարդիկը իրաւացի պատճառ ունէին վախենալու, որ եթէ Ռուսաց զօրքը արդարև իրիմը թողնէր և Ռուսաստան յետ դառնար՝ նորա թախարի ձեռքէն պիտի մեծ մեծ փնասներ սպասէին :

Այս սյս մարդիկը կարող էին և հարկ ևս ունէին տեղաշարժ լինելու :

4

Յովսէփ արքեպիսկոպիտի համախոհ մարդիկը կան գիտէին նորա խորհուրդը, կամ ոչ, որ Պոլսեակիների գիտաւորութիւնները առաջ տանելու համար՝ կամենում է Հայոց ազգի հաստատուն բնակու թիւնը բանդել, փոխանակ հասկացնելու նորան թէ՛ մենք էինք միայն աշխատողը և վարձ առնողը և մենք յօժար ենք քեզ հետ երթալ, ուր և կամիս, միայն պորմելի Հայերին ձեռնամուխ մի լինիր, դարաւոր ժամանակներով ամբողջա՛ծ կեցութիւնները մի դրողուեր, սկսան ժողովրդեան մէջ Յովսէփ արքեպիսկոպոսէն լաւձ սյն Ռուսաց իրիմը թողնելու և Ռուսաստանն յետ դառնալու լուրը արձարծել, հանդերձ դանազան հնարիմաց յաւելուածներով, թէ թախարները պատրաստուել են Հայերին կողոպտել և սաքրաշել : Իրիմու Հայերի մէջէն շատ մարդ հասկանում էր սյս համբաւների անհիմն և խաղաղ սուս լինելը և չէր խաբւում :

Սոցա գլխաւորն էր իրիմու Հայոց այնժամանակի առաջնորդ Պետրոս վարդապետ Մարկոսեանը, որ չբժանկատ, ազգասէր և փորձառու մարդ լինելով և թախարների մեծամեծաց առջև պատուելի և պատկասելի՝ իմանում էր սյն լուրերի ունայնութիւնը և

Հայերի սրտէն այն տարապարտ երկիւղի մէզը փա-
րատելով՝ զգուշացնում էր իւր ժողովրդեան, որ չ'ընկ-
նին համադդի խաբերաների որոգայթի մէջ:

Այս կերպով Տաւրիկեան Հայերի մէջ ընկաւ երկ-
պառակութիւն, որ նոցա բաժանեց երկու բանակ. մէկ
բանակը, որն որ Քաթարներէն վախենալու պատճառ
ունէր և Ռուսաց տէրութենէն պարզեններ էր ստա-
ցել և այլ ևս շատ սղորմութիւններ և շնորհներ
ստանալու յոյս ունէր՝ հաւաքուեցաւ արքեպիսկոպոսի
գրօշակի տակը. իսկ միւս Հայերը, որոնք իրանց վի-
ճակէն գոհ էին և ստուգիւ տեղեկացել էին, որ Արիւմ
միւսանգամ մահմետականաց ձեռք ընկնելու չէ և
Ռուսաց զորքը այնտեղէն հեռանալու չէ և Քաթար-
ները ոչ եթէ Հայերին կողոպտելու և սուրէ անցնելու
գիտաւորութիւն ունենալու չեն կարող յանդգնիլ,
այլ և իրանց առաջուան արածներին վրայ սաստիկ
զղջումն ունենալով, (որովհետև յայտնի տեսան, թէ
որքան վնաս ունեցաւ Հայոց ատելութիւնը և որքան
շահ պիտի ունենար նոցա սէրն ու բարեկամութիւնը)
ամեն կերպով ջանք էին անում նոցա սիրտը շահել,
որ ապագային ևս պէտք գան և ներկայ ժամանակին
ևս իրանց դուխը Ռուսաց սուրէն պահպանելու հա-
մար՝ Հայերին իրանց առաջև վահանի նման էին պա-
հում, հաւաքուեցան իրանց քաջ և բարի և անձնա-
դիր հովիւի չորս կողմը, որ նորանց միշտ խրատու-
տում էր հանդարտ նստիլ, չ'երթալ, չ'ըմոլորուիլ ա-
նապատների մէջ և գայլերի կերակուր չ'ըզանալ,
Ռուսաց տէրութեան շնորհը վայելել այն երկրումը,
ուր բղխէ զկաթն և զմեղր, և նախանձարեկ շան նման
ստուերէն չ'խարուիլ և հանդերձեալ կեղակարծ բար-
եաց յուսով՝ ունեցածներէն չ'ըզրկուիլ և հացը բեր-
ներէն ջուրը չ'ըձգել:

Սարսափեալ խմանալով Տարիկեան Հայերի կէս
բաժնի ցանկութիւնը, որ կամենում է Յովսէփ արք-
եպիսկոպոսի խորհրդին հնազանդիլ, որ իւր դիտա-
ւորութեան համաձայն էր, յանձնեց Կոմս Ռազու-
մովսկի զօրապետին այն դադթականութեան տնօրէ-
նութիւնը: Սա սկսաւ հոգւով չափ օգնել Յովսէփ
արքեպիսկոպոսին, որ նա իւր խորհուրդը կարողա-
նայ դուրս հանել:

Յովսէփ արքեպիսկոպոսն-էլ դտաւ այնպիսի մար-
դիկ, որոնք կարողացան նորա առջև ամեն ձոր լըց-
նել և ամեն առաջար փոխել ՚ի հարթա ճանապար-
հաց: Յիկեղեցականք և աշխարհականք ստանում էին
մեծ մեծ վարձատրութիւններ: Փաղաւորութիւն էր
կործանուել, նորա սուարը շատ մարդու էր բաւա-
կան: Նախիջևան Ս. Քէոզորոս եկեղեցու մէջ երկար
ժամանակ քահանայութիւն արաւ մէկ Տէր-Փաղեոս,
որի հայրը, Տէր-Յակոբը, միայն իւր աշխատութեան
փոխարէն ստացաւ մէկ փարախ ոչխար.....

Հայոց մէջէն շատերը, որոնք որ կամ եկեղեցեաց
մէջ երեւափոխաններ էին, կամ գանձապետ, կամ հո-
գարարձու, կամ Փաթարների աւանդապահ, կամ
արքայական դրան արծաթափոխատու, կամ մրդաների
սեղանաւոր, կամ սնանկութեան մտեցած վաճառա-
կան և այլք՝ թողին իրանց հաստատուն խորհուրդը,
որ Արիմէն պիտի դուրս չըգային, և միաւորուեցան
Յովսէփ արքեպիսկոպոսի հետ, երբ որ Պետրոս վար-
դապետը իւր ազգասիրութեան զոհ գնաց և իւր անձը
դրեց իւր ոչխարների վրայ:

Հայերը մնացին անդուխ և անառաջնորդ, և Յով-
սէփ արքեպիսկոպոսը հրատակուեցաւ Արիմու Հայե-
րին ևս առաջնորդ և ժառանգեց Պետրոս վարդապե-
տի առաջնորդութիւնը և վիճակը, որ քանդուելու

մօտ էր հասել, և Հայերի հըօր մասը իւր օգուտը նշմարեց Յովսէփի կամքի հնազանդուելու մէջ:

Այնժամանակ մէջերէն մարդիկ ընտրեցին և 1777 թուին պատգամաւոր (դէպուտատ) ուղարկեցին Սլաւոներինա Կայսերուհւոյ դուռը: Այս առաջին պատգամաւորները մեծամեծ ալիկոծութեան հանդիպելով՝ նոցա ետեւէն դնացին երկրորդ անգամ ուղարկած պատգամաւորները:

Այս երկրորդ անգամ դնացած պատգամաւորների մէջ կային Կարապետ-աղա Ախսաշեան և Պօղոս-աղա Յարութիւնեան Խաչուպեան:

5

Ղրիմու Հայոց ուղարկած պատգամաւորութիւնը անյաջողակ ելք ունեցաւ, որովհետեւ Հայերը, որ ալամայ էին միարանուել Յովսէփ արքեպիսկոպոսի համախոհների կամքին՝ չէին կամենում, որ Կայսերուհու դրան աւագորերու հետ խօսակցութեան ժամանակը նա լինի միջնորդ կամ թարգման, այլ իրանք ուղղակի, առանց միջնորդի իրանց պատգամաւորների բերանով կարողանան Ռուսաց Կայսերուհւոյ առջև տարածել իրանց աղերսը, որ իրանց ցաւը յոյտնեն և իրանց պիտոյից համեմատ արտօնութիւն խնդրեն, այս պատճառաւ պատգամաւորներին ևս ուղարկել էին արտաքոյ նորա խորհրդեան և ընտրութեան և ընդդէմ նորա կամաց, և նոցա էին յանձնել ազգի վիճակը, որ մնացել էր սաստիկ փոթորիկների հողմալիւծութեան մէջ:

Սորա փոխադարձ Ռադումովսկիի համախոհների սատարութեամբ մայրաքաղաքի մէջ շատ անձինք կամենալով Յովսէփ արքեպիսկոպոսին դնել անշուշտ

Տարիաւոր անձն դաղթականութեան գործի մէջ, խոչ-
ընդակութիւն էին ցոյց տալիս սլաւոգամաւորների
աչքին և նոյն օրինակ սուտ համբաւներով վախեցը-
նում էին թէ՛ եթէ աղգային գործի մէջ չըխառնուի
ձեր առաջնորդ Յովսէփ արքեպիսկոպոսը՝ ձեզ Ղրի-
մէն բռնութեամբ կըհանեն ու դերիների սէս Ռուսա-
ստանի մէջ կցրուին, իւրաքանչիւր մեծազգի Ռուսե-
րին մէկ քանի հոյ գերդաստան ճորտ անելով և բաժ-
նելով :

Տեսան ողորմելի Հայերը, որ կայնի կոթը իրանց
մէջէն է, տեսան որ Ռուսաց տէրութեան դուռը դեռ
ևս դոցա հստատակութիւնը չըտեսած՝ պիտի դորանց
տարածայնութեան անհամութենէն ձանձրանայ, տե-
սան որ աղգաւեր մարդիկ սլաւորաստ են իրանց
կամքը տեղ հասցնելու համար՝ Կայսերուհւոյ բա-
րեհաճութիւնն-էլ նրանցմէն խախտել, տեսան որ
Ռուսաց տէրութեան հովանաւորութիւնը, որ շատ
աղգեր վայելում են՝ նորամէն իրանց գլխաւորները
պիտի հեռացնեն, տեսան որ իրանց ցանկութեան և
ակնկալութեան հակառակ՝ Ռուսաց Կայսերուհու բա-
րեպակամութիւնը պիտի բարկութիւն փոխարկեն՝
հարկադրուելոյան հնազանդուիլ անհրաժեշտ հարկա-
ւորութեան, և աչքերը լիքը դառն արտասուօք՝ հա-
սարակայ օգուտը զոհեցին այն անողոք հարկին, որի
մերժելը և իրանցմէն հեռացնելը դեռ ևս չըգիտէին,
թէ կայ հնար, և խնդրեցին Յովսէփ արքեպիսկոպո-
սէն, որ օգնէ.....

Այնժամանակ Յովսէփ արքեպիսկոպոսն-էլ տես-
նելով որ Պատեօմկինի փառասիրութեան գաղափարը
պիտի մարմնանայ՝ նորա յանձնարարական թղթերով
փութացաւ Ռուսաստանի մայրաքաղաք, և այս կերպով
Խրիմու Հայերը Կայսերուհւոյ շնորհէն ստացան 1779

Թուին ամենողորմ սարգևադիրը, որով (որպէս թէ Հայերի ընտրութեամբ հաւնած տեղի վրայ) հրաման էր շնորհել շինել Նոր-Նախիջևան քաղաքը: Այս սուտ չէր. Յովսէփ արքեպիսկոպոսի համամիտ Հայերը առաջնորդի սաղրութեամբ իրանց մեջէն մարդիկ էին ուղարկել Ռուսաստան տեղ տրոնելու: Սորա կելել էին և Գոնախա (Գոն) գետի ափերումը մէկ տեղ էին տեսել ու հաւնել և գրել էին իրանց պատգամաւորներին և նորա այն տեղն էին խնդրել:

Օտրմանք է. Հայերին այնժամանակները շատ տեղեր էին տալիս, Քաղանթոզ քաղաքը, Ռուսով քաղաքի տեղը, և այլ տեղեր, բայց Հայերը չեն կամեցել ընդունել, այլ ընտրել են յիշեալ Գոնախա գետի հիւսիսային եզրումը Պօլուդեննիք կղզին և նորա առջևը մէկ անշէն ամայի բլուր^{*)}:

Հայերին սարգևած էր Գոնախա գետի մէկ մասը՝ ձկնորսութեան համար՝ Գոնակոյ դաղախների մասնէն կտրած և հարաւային կողմի դաշտերէն ութուռն ու եօթն հազար արտաչափ երկիր՝ Նիսվիթա, Սալա և Սամբէկ վտակների միջոցը:

6

Հայերի դաղթականութեան գործը երկարատակութեան, ակամայութեան և շատերի հեռատեսութեան պատճառներով յապաղում էր, յապաղում էր և Յով-

^{*)} Այս բլրի արեւելեան կողմումն է Նիսայի-Գերէ (Խըղ-Գերէսի) աստղեալ ձորը, որ նախնեաց ամեղութեամբ Մնացրեաց աղի սահմանն է, իսկ արեւմտեան կողմը՝ Գիսիարի Ռուսովցու Ս. Խաչ՝ Սովորով զօրապետի շինած բերդն է, և Քեմէրնիկ կարծեալ Քերմէզոն՝ Մնացրեաց միւս սահմանի վտակը:

սէփ արքեպիսկոպոսի խորհուրդը, յազարում էր և Պատեմկինի քաղաքաշինութեան ցանկութիւնը: Հարկաւոր էր խթան: Գորա ևս սպակոսութիւնը չլիար: Տարածուեցաւ սուտ համբաւ, թէ թաթարները պիտի նշկահեն Ռուսաց և նոցա վրէժխնդրութեան զոհ պիտի երթան Հայերը, որովհետև Ռուսաց անձնատուր են եղել և նոցա օգնութիւն ու բարեկամութիւն են ցոյց տուել: Միւս կողմէն ևս սկսան ասել թէ՛ Ռուսերը տեսնելով որ Հայերը խաբել են տէրութեան, խնդրել են, որ իրանց հպատակութիւնը ընդունեն և այժմ չեն կամենում փութալ իրանց ուխտը կատարել՝ իրանց դուրս գալու ժամանակը պիտի իրանք բռնադատեն, ընդդիմացողներին կոտորեն, նոցա ստացուածքը և զաւակները անտան և միւսներին քշին տանեն Ռուսաստան:

Թաթարների մ.ջ ոչ ոյժ կար և ոչ կաւք՝ Ռուսաց նշկահելու. թաթար-խանը լաւ էր ճանաչել Ռուսաց զօրութիւնը թէ՛ իւր թէ՛ հաճկի կնատութիւնը. թաթարը իրա գլուխը թաքցնելու տեղ էր ստորտում: Գտան խաբերանները մ.կ քանի հատ տկլոր մրզաներ, հարբեցրին, ձի նստեցրին և Հայերին ասացին թէ՛ մեծ շփոթ կայ:

Կիշերը՝ մութը տեղ դաշտումը ման եկողի աչքին խոտերը, ցախերը և թուփերը հեռուից մարդ կըկարծուին:

Յովսէփ արքեպիսկոպոսը իրան Մովսէս մարգարէ ձևացուց, Խրիմը՝ Նդիսպոս, Հայերին՝ Խարայէլացուց աղգ, թաթարներին՝ Նիխալապիք, գինովցած մրզաների խաժամուժը՝ Փարաւօնի զօրք, որ Խարայէլացոց ելքը Նդիսպոսէն պիտի խափանէր:

Լաւ էին իմանում խեղճ Հայերն սյս խեղկատակութիւնը և յայտնի տեսնում էին, որ ոչ Ռուսերն են

իրանց քաշկքաշ տանում և ոչ թաթարներն են հալածում, այլ Յովսէփ արքեպիսկոպոսի փառասիրութիւնն է քարոքանդ անում, բայց բան ասելու չէին համարձակում. զօրեղ էր կղերական կողմնասիրութիւնը. ծածուկ լաց էին լինում, բայց երբ դալիս էին նորա առջև, «Շուայ եմ սրբութեանդ, իհարկէ, Ղրիմէն դուրս գալ պէտք է» էին ասում:

Արոնք որ հողուով մարմնով յարած էին Յովսէփ արհւոյ խորհրդին՝ նորա ստացել էին դանձարանէն, Ռազու մովսիս տնօրէնութեամբ, դրամ, սոյլ, ձի և գաղթականութեան համար ամեն հարկաւոր բաները: Միքա իրանց բանը միայն ուղղելով և այլոց ոտք զարնել կամենալով (սրովհետև տէրութեան տուած օգնութիւնը սրանց էր յանձնած ժողովրդեան մէջ քաշխելու), սուտ համբաւ էին տարածել թէ՛ Ալ որ Ռուսաց տէրութեան օգնութիւնը ստանայ, նա պիտի կամ Ռուսաց մեծամեծաց ճարտ դանայ՝ կամ զինուոր գրուի:

Եյս լուրերէն լերդապատառ խրանելով՝ շատերը իրանց յետին բնիտնը վատնում էին, որ Ռուսաց Տէրութեան շնորհած օգնութիւնը չընդունեն: Այսպիսի որոգայթներով ողորմելիքը շրջապատած լինելով խարուած, անպատրաստ մնալով մինչև մէջերէն շատերը բնաւ կամք չունէին դուրս գալ. իսկ միւսները դեռ ևս դանդաղում էին՝ յանկարծ տեսան թաթարների խլրտիւնը:

Խաբեբաները ասացին որ «Ահա՛ սկսեց ասլտամբութիւնը»: Միամիտները կարծեցին, թէ այս պատերազմի խոտլութեան շիտթի երկունքն է: Բայց այն միայն հարբած մրդաների ազաւածողովի խրտուիլակներն էին: Միամիտ Հայերը բնկան արհաւիրքի մէջ, և չըկարծելով թէ հնարագէտների խաբէու-

Թիւնն է՝ սկսան գիշերը ցերեկի խառնել, որ դուրս
դան և աղատուին: Սորա ամենքը մէկ տեղէ կամ մէկ
քաղաքէ դուրս գալու չէին, այլ ոմանք պիտի դուրս
դային Քէֆէէն, ոմանք Խարասուբաղարէն, ոմանք
Սուդաղէն, ոմանք Աէօղլէվէէն, ոմանք Ախեսարէն, ո-
մանք Ախմէջիթէն, ոմանք Էսկի-Ղրիմէն: Սոցա ժո-
ղովուելու տեղը ո՞րը պիտի լինէր յայտնի չէր. որով-
հետև ոմանք պիտի Օրի դրնէն ճանփայ ելանէին,
ոմանք-էլ Արասդատէն անցնելով՝ Ճինիչկէի (Քէնիչի)
նեղ ցամաքալեզուէն պանդխտէին:

Ամենին չէր հասնում գրաստ կամ սայլ: Եատերը
իրանց ունեցած չունեցածը թաղեցին, թողին ջրհոր-
ների ու գետնափոր մառանների մէջ և այնպէս դա-
տարկաձեւն ճանփայ ընկան: Ի՞նչ սուգ, ի՞նչ ողբ, ի՞նչ
արտասուք էր նոցա մէջ, երբ որ իրանց առւնը,
տեղը, ջրաշաշքները, պարտէղները, այդինները, հիւ-
րանոցները, ագարակները և այլ մեծ կամ փոքր կա-
լուածները կամ թողնում էին անտէր, այն յուսով,
որ յետոյ դային ու տէրութիւն անէին, կամ չնչին
դնով վաճառում էին Հրէից, Ռուսաց և Փաթար աղ-
գին: Արքան հարուստ տանուտէրներ տկլորուեցան,
ո՞րքան տկլոր մերկոլոպներ հարատայան: Մէկը իւր
տանը կաղակ էր դնում արտասուք և սահասպան
հրեշտակին էր յանձնում նորա սպասովու թիւնը,
միւսը գալիս էր նորա աչքի ասջևը ծիծաղելով դուռը
կտարում էր և թողած կահն ու կարասին օրը ցերեկ
դուրս էր տանում:

Աղեղեցիները, վանքերը, մատուռները, ուխտա-
տեղիքը, հոգեւորանները, վանօրէից հրետակները,
Յովնէի աչքեպիտկոպոսի հրամանաւ, դատարկուե-
ցան, նոցա անբաւ դործերը ընկան նորա և Տէր-Յա-
կոբի նման կարգաւորների տնօրէնութեան ներքոյ:

Պերս ևս պատգամաւորները Պերտերրուրդ մայրաքաղաքի մէջ քամի կուլ տալով ման էին գալիս և այս պատէն այն պատն էին վաղում, որ Խրիմաւ Հայերը Յովսէփ արքեպիսկոպոսի մարդաստան թեան, անձնաստան թեան և կամակորութեան և նորս համախոհների ոչ քաբայութեան զսհ դառնալով, բաժնուեցան իրանց հայրենական գերեզմաններէն, իրանց եկեղեցիներէն, իրանց սուրբօրէնքէն, իրանց բաղնադարեան ժամանակներով բնակուած տեղերէն, իրանց արդիւնարեր կալուածներէն, և երկու ճանիով դուրս եկան Խրիմէն, և այն ժամանակ միայն միաւորուեցան, երբ որ ընկան Օղուխրոի անասլատի մէջ: Երաւի այստեղ նմանեցուն այն Խորայէլացոց սղգին որ Երուսաղէմէն դուրս եկած՝ Երեմիային-էլ հետերը քաշաքաշ առած, խարեբաների միջնոյ դու-թամբ, գնում էին Եւիպատա: Երաւուք ունէին լալու և սգալու: Սոցա առաջնորդներն-էլ էին այն խարեբաները, որ սրբոց, այրեաց, ժամերու, աղքատաց, անկեւանոցների և այլ հոգեւոր առաքինական տեղերի գանձերով լըրէլ էին իրանց ծոցն ու գրպանը.....

Երեք հազար տուն էին կամ տասնուհինգ հազար հողի, երբ որ Տարիգաէն դուրս եկան, բոց Տարիգու ամեն հոյ բնակիչքը չէին, շատերը չըլսեցին՝ ոչ Յովսէփ արքեպիսկոպոսի բարօրներին և ոչ նորս դորձակատարների ձայնին, մնացին հանդարտ նստած, խրաբանչիւր ընդ որթով և ընդ թղենեալիւրով և չըփոշմանեցան: Ամանք-էլ գնացին Եկատերինսուլով, ոմանք-էլ կէս ճանասլարհէն յետ դարձան, ոմանք ևս յետոյ վերադարձան և չի գղջացան:

Ելուն էր, որ Տարիգաէն դուրս եկան, ծանր ու բարակ ճանասլարհ բռնեցին, մօտ ճանասլարհ չիմանալով՝ և սրտացաւ, ուղեցոց չունենալով՝ եկան մինչև

Սամար. այնտեղ բռնեց ձմեռը: Անսլաւասար, անհաց,
անտէր: Օգոյ յառութիւնը նրանց թիւը մինչև կէսը
դադրեցուց: Այս տեղը դառաւ Տաւրիկեան Հայերի
Համար Չարեհեան ձոր, ուր որ Խորայէլացիք երե-
սուն ութը տարի անշարժ մնացին: Սորա-էլ երեսուն
ութ ամիս կեցան և այն անմարդարնակ, անշէն անա-
սլաւը շէնցուցին, դարդարեցին իրանց գերեզմաննե-
րով, որ մինչև այսօր անսուտ վիայ են, թէ ի՞նչ կա-
րող է անել մէկ մարդ, երբ որ այլոց օգուտը, հան-
դիւտը, կեանքը իւր փառասիրութեան խաղալիկ անէ
և նոցա դիակունքի վրայ կոխելով կամենայ անցնել,
որ իւր նսլատակին հասնի

Ընդ հուր և ընդ ջուր անցնելով՝ վերջապէս եկան
այնտեղ, ուր որ Յովսէփ արքեպիսկոպոսը հասաւ
իւր բաղձանքի նսլատակին: Աղարկած սլաողամա-
ւորներէն, որովհետև ոմանք մեռել էին, կենդանի
մնացողները բերին Սիւտերինա Կոյսերուհւոյ շնոր-
հած ամենողորմ սարդեազիբը, և Յովսէփ արքեպիս-
կոպոսը թէպէտ փառաւոր հիմնարկութիւն արաւ
Նոր-Նախիջևան քաղաքին և նորա հինգ՝ Չալթըր,
Թօփախի, Մեծ-Սալա, Սուլթան-Սալա և Նիալիթա
գիւղօրէից, բայց չբկարաց արգելուլ հասարակաց
դժգոհութեան յորձանը, որ եկեղեցական մեծագու-
մար գանձերու սլատրուակաւ՝ իրանց երկրէ երկիր
տարադրութեան վրէժն էին սրահանջում և չէին մո-
ռանում իրանց Աւետեաց երկիրը և իրանց կորու-
սեալ դրախտը:

Եւ արդարև այն օրէն սկսած մինչև այսօր, ասա-
ութսունեւչորս տարի է, որ Տաւրիկեան երկիրը ան-
շքբայաւ, իւր լաւ և արդիւնարար բնակիչներէն որ-
բացաւ, իւր հարստութենէն և վայելչութենէն մեր-
կացաւ. ի՞նչ օգուտ ունեցան և Նախիջևանցիք-էլ

Տաւրիդայէն այս երկիր գաղթական գալով: Մի՞թէ
Տաւրիդայի մէջ մնացած Հայերը քաղցած մեռան,
մի՞թէ նոցա մէջէն չըյառաջացան և այժմ չըկան ևս
հարուստ մարդիկ. մի՞թէ Նախիջևանցիք որ Խրիմ
մնային, քան զայն պակաս կըլինէին: Սոցա այս կողմ
գալը ո՛ւմ աւելի օգուտ բերեց. Հայերին, թէ՛ նոցա
դրացի ժողովուրդեան: Ի՞նչ էր Ռուսովը, որ այժմ ե-
րևելի վաճառանոց է: Նոր-Չերքէզ, Քիրման, Ախ-
սայ ո՛չ ապարէն Նախիջևանցւոց առուտուրով առա-
ջացան: Մի՞թէ Նախիջևանցոց վաճառականութիւնը
Թադանբոզի, Խարկովաի, ԲաՏմուտի և այլ քաղաքաց
ճաղկելուն քիչ օգնեց:

Եթէ Նախիջևանցիք մնացած լինէին իրանց տեղը,
իրանց արթուն առուտուրով, իրանց անձանձիր
վաճառաշահութիւնով, իրանց արդար վաստակներ-
ով, իրանց անտեսական խոհեմութիւնով, Ռուսաց
քաղցր հովանաւորութեան տակ՝ ի՞նչ երջանկութեան
պիտի հասնէին, ի՞նչ հողերի, կալուածների, այգի-
ների, պարտէզների, անտառների, գեղերի տէր պի-
տի լինէին. մէջերէն ո՛րքան միլիոն դարձուած անող
մարդիկ պիտի առաջանային, — այս նորա այժմեան վի-
ճակէն քաջ է յայտնվում:

Եթէ որ Նախիջևանցիք կողոստուած, մերկա-
ցած, տնանկացած եկան և չոր ու դատարկ գեանի
վրայ հիմք դրին և այսպիսի գեղեցիկ, սրայծառ և
բողմայ նախանձելի քաղաք շինեցին, այսքան հարըս-
տացան, այսքան եկեղեցեաց, վանքի, կալուածների,
խանութների տէր եղան, իրանց վաճառականութիւնը
տարածեցին Ստամբուլ, Չոննամօս, Աղլար, Աստ-
րախան, Մոսկուա, Պետերբուրգ, Թադանբոզ, ԲաՏ-
մուտ, Խարկովա, Օդեսսա, Կոստանտնուպօլիս և բոլոր
Եւրոպայի հետ ցորենի, վուշի, երկաթի, եղի, ճարպի,

կաշիի, բուրդի, խճիի և այլ նիւթերի վաճառակա-
նութիւն սահմանեցին, ի՞նչ պիտի դառնային, եթէ
մնացած լինէին իրանց տեղերը և այնքան փաստեր
չբաշած՝ իրանց առին և տուրին պարասէին :

Օրերը պատմում էին թէ՛ քանի որ Խրիմումն
էին՝ այն մարդը մարդ չէր, ով որ տարին մէկ ան-
գամ Կոստանտնուպօլիս, Իզմիր, Վենետիկ, Մար-
սէյլ, մինչև Կօնստնուպօլիս, Կիսսարօն ճանփորդութիւն չա-
նէր: Բայց երբ որ Նախիջևան շինուեցաւ՝ նորա ա-
ռաջին բնակիչների միջէն ով որ հաղար ուրբի փող
ունէր, նորան մատով ցոյց կըտային: Եթէ Նախիջև-
անցիք այդ ճիւղին փողով այսքան յառաջացել են այն-
տեղ, ուր որ շրջապատած են օտար աղղերէ, ըստ
մեծի մասին Գօնսկոյ Կաղակներէ և Խախօյներէ, ո-
րոնցմէ ոչինչ յառաջադիմութիւն սովորելու չէին՝ որ-
քան պիտի յառաջանային իրանց տեղումը, ուր որ
նոցա ծառք արդէն արմատացել էր և ստուղը վրայէն
անսրակաս, և ուր որ Եւրոպացիք անսրակաս ելումուտ
են անում և իրանց հետ բերում են իրանց լուսաւո-
րութիւնն ու կենցաղակերթութիւնը:

Ղրիմու այժմեան Հայերէն ևս կըստուգուի, որ
այնտեղ-էլ կար տառաւորի ճանապարհ, գոլով Եւրո-
պայի դուռն, և եթէ Նախիջևանցիք մնացած լինէին
այնտեղումը անշարժ՝ այժմ բոլոր Տուրիկը կըլինէր
Հայերի ձեռին, իւր ամեն արդիւնքով և արդիւնա-
բեր կալուածներով: Ի՞նչ վաճառաշահութիւն չէր կա-
րող այնտեղ կաղմակերպել Նախիջևանցին. չէր կա-
րող երկրագործութիւնը՝ ծաղկեցնել. չէր կարող
խաշնարտածութիւնը և անդէորդութիւնը զօրացնել.
չէր կարող Սի-Յովը նաւերով ծածկել. և Նախի-
ջևանայ միջ գանուած հարստութիւնը եթէ այնտեղ
լինէր այժմ, մի թէ իրաւայի չէր լինիլ նորա «Ռուսա-
ստանի Իտալիա» կոչումը: Յայտնի է, որ քիչ աղղը
քիչ հարուստ մարդիկ կ'ունենայ. բայց բազմաթիւ
ժողովուրդը շատ հարուստներ և շատ հարստութիւն-
ներ կ'ունենայ: Ղրիմէն Հայերի դուրս գալը միայն
Հայերին չըփնասեց, բոլոր թերակղզւոյն փաստ բերեց:

Ղրիմ կ բերաւ թէ ժողովուրդ շատ ստանայ,
բայց Նախիջևանցի Հայերի նման ժողովուրդ չի ու-
նենալ: Եւ Նախիջևանցիք, թէ և ոսկեղօծ պատերի
մէջ նստեն, բայց բնաւ երբէք Տաւրիկը չեն մոռա-
նալ: Տաւրիկայէն եկած ծերերը վախճանեցան, բայց
նրանցմէն մնացած խօսքերը, աւանդութիւնները, ծէ-
սերը, յիշատակները և սովորութիւնները բերնէ բե-
րան անցնելով որդւոց յորդիս որպէս ժառանգութիւն
են պահպանում և Խրիմի սովորութիւն ասելով իրանց
նախնաւանդ հայրենական թանգագին ազդութիւնն են
խմանում: Նոյա խօսակցութեան ականջ դնողը, ինքն
իրան ասում է՝ սորա-էլ իրանց հայրերի կորցրած
երկրի վրայ են լաց լինում. սորա-էլ Խորայէլացոց
ազգի նման միշտ ստում են անմոռնջ: Թէ մոռա-
ցայց զքեզ, Երուսաղէմ, մոռացի զիս աջ իմ կցեացի
լեզու իմ՝ ի քիմս իմ, թէ ոչ յիշեցից զքեզ ի սկիզբն
ուրախութեան իմոց՝:

Ղրիմը ունի իրաւունք հին Տերութի նման Նախի-
ջևանը՝ իւր դուստր—նոր պարթաղինէ անուանել և
նորամէն կարեկցութիւն ստանալ. Նախիջևանն-էլ
ունի իրաւունք նորա վրայ, որպէս դաւախակորոյս,
անշքայեալ մօր՝ արտասուել և նորա վաղնջուց փա-
ռաւորութիւնը, գեղեցկութիւնը, որդւովք և դատե-
րօք ծաղկեալ ժամանակները միտքը բերելով աշ-
խարհի շրջանի անհաստատութեան վրայ գլուխը
շարժելով, փրկարար մտածութիւններ անել և երկ-
դիմեան Յանութի նման անցեալը խորհելով ապագայի
համար լաւ, անյողզող և մտաց գիտակցութեամբ
նախապատրաստութիւն անել. հասկանալով թէ՛
Խրիմ ինչ հանգամանքների մէջ ինչե՞ր կրեց, ինչ
տեղէն ստացաւ իւր վերջին հարուածը և անձնապահ
լինելով դժուշանալ: Նախիջևանցիք կարող են հաս-
տատ իրանց վրայ բերել այն մարգարեական խօսքը,
որ ասում է՝ Չեռք Զօրարարէլի հիմն եղին տանս
այամիկ, դարձեալ ձեռք նորա կանգնեցնեն զսա՝:

